



# TECHNOLOGIE EN TRAUMA

## OORLOGVOEREN OP AFSTAND

**Wat zijn de psychische effecten op dronepiloten?**

## EEN VIRTUEEL GESPREK MET DE DADER

**Interview over de toepassing van deepfake in traumabehandelingen**

## OORLOG OP JE SCHERM

**Hoe iedereen deelnemer wordt door sociale media**

# Inhoud



## 4 Nieuwe realiteiten



**7** Psychische klachten bij beeldschermkrijgers



**13** Hoe wij door sociale media deelnemers van oorlog worden



**16** De rol van deepfake bij traumabehandeling



**28** Psychosociale problemen bij dronepiloten



**40** Congres: Van verandering naar ontwikkeling





## 20 Facing Srebrenica: onderzoek naar de rol van fotografie



# Redactioneel

Technologie en trauma vormen een complexe relatie in onze moderne samenleving. Terwijl technologische vooruitgang ons op verschillende manieren heeft geholpen bij het omgaan met trauma, brengt het ook nieuwe uitdagingen met zich mee. Aan de ene kant bieden innovatieve toepassingen zoals virtuele realiteitstherapieën steun aan mensen bij het overwinnen van angsten en trauma's door gecontroleerde blootstelling aan triggerende situaties. Ook bieden sociale media platforms gemeenschapssteun aan slachtoffers van trauma door het delen van verhalen en het verbinden van mensen met vergelijkbare ervaringen. Aan de andere kant kan technologie ook trauma verergeren. Het constante bombardement van negatieve nieuwsberichten en gewelddadige inhoud online kan bijdragen aan angst en stress. Bovendien kunnen online pesten en misbruik bijdragen aan trauma bij slachtoffers van cyberpesten. Het is van cruciaal belang om de complexiteit van deze relatie te begrijpen en technologie op een verantwoorde manier te gebruiken en te ontwikkelen.

Bovenstaande alinea is geschreven met behulp van de technologie *ChatGPT*. De opdracht die ik had opgesteld luidde: 'Schrijf een redactioneel van 200 woorden over technologie en trauma'. Oordeelt u zelf over de kwaliteit van het geschrevene en daarmee de kwetsbaarheden en verrijkingen van deze vorm van technologie binnen de journalistiek.

Ook in moderne oorlogsvoering en in het ontstaan en behandelen van traumagerelateerde problematiek speelt technologie een steeds grotere rol. Het nummer van *Impact Magazine* dat nu voor u ligt, is geheel aan dit onderwerp gewijd. U zult onder andere lezen hoe wij door de opgekomen digitale wereld allemaal deelnemers zijn van oorlogen die wereldwijd plaatsvinden. U wordt op hoogte gebracht van meerdere nieuwe, innovatieve behandelvormen voor ernstig getraumatiseerde mensen. En u krijgt een interessante inkijk in de psychische gevolgen waar dronepiloten mee kampen als gevolg van hun werk. Overigens, alle overige artikelen zijn geschreven en geredigeerd zonder dat er gebruik gemaakt is van *ChatGPT* of vergelijkbare AI-hulpmiddelen (*Artificial Intelligence*).

Nienke Smit – Hoofdredacteur Impact Magazine

### EN VERDER

- 12 **COLUMN**  
Irene Martens: Even rustig ademen
- 25 **COLUMN**  
Kees Ribbens: Dramatische geschiedenis
- 26 **BEELDVERHAAL**  
Verzoening in Rwanda
- 32 **COLUMN**  
Bastiaan Bruinsma: Met de VR-bril terug naar trauma
- 33 **ESSAY**  
Jackie June ter Heide: De vlieg, de spin en het universum
- 36 **COLUMN**  
Jeannette Lely: Een van mijn zwaarste gesprekken
- 37 **UITGELICHT**
- 40 **NtVP**

## impact over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discussieert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

**Abonnement** Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar [impactredactie@arq.org](mailto:impactredactie@arq.org)

**Redactie** Nienke Smit (hoofdredacteur), Lucia Hoenselaars (adjunct-hoofdredacteur), Bart Nauta, Arjen van Lil en Richard Hoving

**Redactie coördinatie** Marleen van de Ven

**Redactieadres** Nienoord 5, 1112 XE Diemen

**Contact** Tel. 088-3305190, e-mail: [impactredactie@arq.org](mailto:impactredactie@arq.org)

**Uitgave** 8<sup>de</sup> jaargang, 2024 - nr. 2

**Oplage** 1.050 exemplaren

**Vorm en productie** Bruksvoort Design

**ISSN** 2543-2591



HOE TECHNOLOGIE EEN GEZICHT AAN TRAUMA GAF – EN GEEFT

# Nieuwe realiteiten

*Scene uit de film The Eternal Sunshine of the Spotless Mind.*

Technologische ontwikkelingen komen in de vorm van een belofte. Met nieuwe technieken kunnen betere en effectievere traumatherapieën worden opgezet.

Hoe verhoudt technologie zich eigenlijk tot het fenomeen van trauma?

En veroorzaakt nieuwe technologie, nieuwe trauma's?

*Door Bart Nauta en Arjen van Lil*

Voor therapeuten roept de vereniging van traumabehandeling en technologie spannende en veelbelovende technologische innovaties op, zoals EMDR, *deepfake* en *virtual reality*. Niet lang geleden werd 3MDR ontwikkeld, een haast futuristische behandelmethode waarin de cliënt – omgeven door digitale schermen – op een loopband richting zijn virtueel weergegeven traumatische herinnering loopt. Het oogt nieuw en spannend voor ons; 20 jaar geleden reikte onze voorstelling bij lange na niet zover; en over 10 jaar vinden we deze vorm van traumatherapie waarschijnlijk niet meer dan normaal.

Technologie belooft vooruitgang. Eenmaal *evidence-based* beloven nieuwe behandelvormen te werken, het liefst nóg effectiever dan alle voorgaande therapieën. Misschien zelfs zo effectief dat de nieuwste traumatechnologie de grote belofte is voor een wereld die vrij is van de langdurende gevolgen van posttraumatische stress. We kunnen ons verwonderen over de vraag wat er straks mogelijk zal zijn ter verlichting van psychisch leed.

De film *The Eternal Sunshine of the Spotless Mind* biedt ons zo'n toekomstvisioen. Twee ex-geliefden, gespeeld



afdruk achter op de mens en bracht nieuwe dimensies aan in het universum der belevingen. Binnen recordtijden reisden mensen van stad naar stad; tegen lage kosten kwam massaproductie van consumentengoederen en oorlogstuig opgang; en op nieuwe schaal kon oorlog destructiever dan ooit gevoerd worden. De menselijke beleving – van tijd en ruimte – werd uitgedaagd en veranderde aanzienlijk.

En daar leek een nieuw soort wond zich voor te doen. We schreven er al eerder over in *Impact Magazine* en *Historisch Nieuwsblad*: het was in deze tijd dat in de maatschappij en wetenschap trauma integreerde. In de gerapporteerde traumaklachten leek steeds technologie een rol te spelen, te weten de traumatische gevolgen van treinongelukken eind 19e eeuw, wat ook wel *railway spine* werd genoemd; de stressreacties na fabrieksongevallen; en het psychisch leed, de *shellshock*, na de inslag van granaten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

## De belofte van technologische vooruitgang snijdt aan twee kanten

Het is de vraag of dit nieuwe soort wond – veroorzaakt door machinaal geweld – daadwerkelijk méér trauma veroorzaakte, of dat het klimaat van technologische vooruitgang ons op een andere manier naar de psychische wond heeft doen kijken. Er valt namelijk wel degelijk een argument te maken voor de aanwezigheid van de ons zo bekende trauma-symptomen in de pre-moderne wereld. Wellicht heeft de moderniteit ons dus op een ander denkspoor gezet. De schokken van treinen, machines en granaten leken namelijk het lichaam binnen te dringen zonder dat zij een wond met zichtbare ingang veroorzaakten. En die interne, onzichtbare wonden eisten een verklaring. Een andere manier van kijken.

Die paradigmaverschuiving ging niet zonder slag of stoot. Lang hebben slachtoffers van oorlog en geweld om de erkenning van hun leed moeten strijden. Maar granaatinslagen laten een krater achter, groter dan het projectiel: een discours opende zich geleidelijk, waarin de menselijke ervaring steeds meer bespreekbaar werd en het idee van een psychische wond langzaamaan terrein won. De impact van technologische ontwikkeling op de ervaring van de mens is essentieel geweest in de conceptualisatie van de traumatische ervaring. Technologie en trauma spelen in op de menselijke beleving van tijd en ruimte. In de behandeling zetten

door Jim Carrey en Kate Winslet, laten met een machine van de firma *Lacuna Inc.* de herinneringen van elkaar wissen. Het personage van Winslet doet dit om voorgoed van de herinneringen aan haar ex-partner verlost te zijn. Of dergelijke fictie zich zal verwezenlijken blijft de vraag. Voor getraumatiseerde mensen kan dit klinken als de ultieme verlossing. Maar mag dat zomaar, je geheugen wissen? Want wie zouden we als mensen zonder geheugen zijn? Moet je traumatische herinneringen verwerken, of zelfs wegwerken, of – hoe pijnlijk ook – hebben deze je als mens gevormd? En bovendien, wie bepaalt dat het geheugen van de patiënt gewist mag worden?

De belofte van technologische vooruitgang snijdt aan twee kanten. Want juist technologische ontwikkelingen hebben paradoxaal genoeg een grote rol gespeeld in de geboorte van trauma in het einde van de 19e en begin van de 20e eeuw. Het was een tijd van revolutionaire technologische vooruitgang. Treinen, fabrieksmachines, machinegeweren en granaten: bewegend staal liet een





Foto Shutterstock

Technologische ontwikkeling begin 20e eeuw: de massaproductie van nieuw oorlogstuig.

we het in om deze beleving weer op orde te krijgen: herinneringen uit een ver verleden worden weer tot leven geroepen, nagebootst en geordend, verhalen worden weer gerecreëerd en personen krijgen weer een nieuw, virtueel gezicht. Dat geldt ook voor de wijze waarop wij trauma in de mens zijn gaan begrijpen. Met hersenscans pogen wij die onzichtbare wond zichtbaar te maken, en met nieuwe ontwikkelingen in de neurobiologie lijken contouren zichtbaar te worden.

## Technologie lijkt centraal tussen de mens en de beleving van de realiteit te staan

Technologie lijkt centraal tussen de mens en de beleving van de realiteit te staan. Intercontinentale raketten, hypersonische bommen en drone-aanvallen – met precisie afgevuurd vanachter een beeldscherm – blijven de beleving van tijd, ruimte en realiteit uitdagen. De dreiging van gevaar breidt uit; de waan van veiligheid blijkt fragieler dan gedacht; en de beleving via het beeldscherm doet ons twifelen over de (in)directheid

van de ervaring. Het is technologie met een reden. De afstand die gecreëerd wordt tussen slachtoffer en dader voldoet aan een belangrijke psychologische behoefte voor degene die de trekker overhaalt: het slachtoffer niet in de ogen hoeven aan te kijken. Technologie is een verlengstuk, een middel tot het doel: de bescherming voor de dader om niet onder zijn eigen daden te hoeven lijden. Technologie, zo wil het, verstoort de beleving van realiteit: zij het om de confrontatie te vermijden, of nog fataler te maken en te verkorten.

Met technologie, de gezichtloze dader, veranderde de manier waarop wij naar psychisch leed zijn gaan kijken. En met diezelfde technologische ontwikkelingen pogen wij nu een nieuw gezicht aan het psychisch leed van de mens te geven.

---

**Bart Nauta** – Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en eindredacteur van *Impact Magazine*.

**Arjen van Lil** – Junior beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en eindredacteur van *Impact Magazine*.

Achter de schermen

# De digitale krijgshaftigheid en psychische klachten van *screen warriors*



*De vlieger en sensoroperator vliegen de drone vanachter beeldschermen.*

Tergend langzaam rolt de voetbal het beeld in. Enkele seconden daarvoor heeft dronevlieger Victor onbedoeld een lasergeleide bom laten vallen op een Afghaanse jongen. Een onschuldige Afghaanse jongen – als menselijke ‘nevenschade.’ Duizenden kilometers verderop in zijn geklimatiseerde containerkantoor staart Victor naar de batterij beeldschermen. De elektronische ogen getuigen in *high definition* van het verwoestende effect van zijn wapeninzet. Victor, een pion in een verre oorlog. ‘Hoe was je dag vandaag?’, vraagt zijn vrouw hem elke avond. ‘Gewoon...*just another day at the office.*’

*Door Christ Klep*

Victor is een onderscheiden voormalig F16-vlieger. Stoer, slim en zelfverzekerd. Maar langzaam breekt de dagelijkse druk Victor aan stukjes. Zijn lichaam weigert steeds vaker dienst. Een mysterieuze pijn schiet door de hand waarmee hij de stuurknuppel omklemt en de vuurknop induwt. De bijnaam van Victor is trouwens 'fruity', een Engelse term die zich losjes als 'prettig gestoord' laat vertalen.

Victor bestaat niet echt. In 2012 regisseerde Jaap van Heusden de film *Duivelse dilemma's – drone*, als episode in een serie televisiedrama's over ethische dilemma's. Victor staat symbool voor de dilemma's van een snelgroeiende categorie *screen warriors*, ofwel beeldschermkrijgers: vliegers en sensor operators die onbemande bewapende drones bedienen, inlichtingenanalisten die op drone- en satellietbeelden speuren naar potentiële doelen en cyberspecialisten die IT-netwerken beveiligen of juist hacken.

Het werk van deze screen warriors is, zoveel is intussen wel duidelijk, kosten-batenefficiënt en niet meer weg te denken in de moderne complexe ('hybride' of 'multidomein') oorlogvoering. Bekijk alleen eens de duizenden video's van *first person view-drones* (FPV) die op het Oekraïense slagveld honderden Russische tanks en pantservoertuigen uitschakelen. Vaak simpelweg door vanaf de drone een handgranaat door het openstaande luik te mikken, waarop de munitie in de tank zelf explodeert. Een goedkoop alternatief voor artilleriegranaten en dure antitankraketten. Op hetzelfde slagveld spelen Russische en Oekraïense soldaten een dodelijk spel als ze elkaars drones, verbindingen en radars proberen te hacken. In een ultiem voorbeeld van oorlogscynisme, slagen hackers er soms in om drones te kapen en terug te sturen naar de oorspronkelijke eigenaren: *from Moscow (or Kyiv), with love...* Niet voor niets erkende de NAVO een paar jaar geleden cyberspace formeel als het vierde operationele domein, naast land, zee en lucht. In dezelfde lijn kent Nederland intussen een Defensie Cyber Commando (DCC). Dit DCC kan ook offensief de digitale systemen van tegenstanders aanvallen, manipuleren of uitschakelen. Bij het DCC werken ook cyberreservisten: specialisten die werken bij cybersecuritybedrijven en zich daarnaast inzetten voor Defensie. De Nederlandse luchtmacht ten slotte beschikt over vier Reaper-drones. Het ministerie van Defensie wil ze graag bewapenen.

Om welke dilemma's gaat het eigenlijk? De taken die beeldschermkrijgers uitvoeren worden vaak als een vorm van risicovrije oorlog (*risk free war* of *long distance*



*war*) getypeerd. De beeldschermkrijgers zijn immers niet fysiek op of boven het slagveld aanwezig. Vandaar dat in het jargon wel de term *disembodied warriors* opgeld doet: krijgers die lichamelijk niet aanwezig zijn in de hitte van het gevecht. Een soort digitale geesten. In de jaren negentig bestond nog het idee dat screen warriors hun werk al snel als een soort computerspel zouden gaan zien. Als een soort Nintendo-krijgers zouden ze het onderscheid tussen beeldfictie en oorlogswerkelijkheid niet meer kunnen maken – en dus moreel afstompen tot een soort overprikkelde en gevoelloze gamers.

Intussen is echter wel duidelijk dat screen warriors grofweg dezelfde soort PTSS- en andere psychische klachten ontwikkelen als reguliere militairen. Amerikaans onderzoek naar de vliegers en sensor operators van Reaper- en Global Hawk-drones leert zelfs dat zij vaker psychische klachten opdoen dan de crews van bemande vliegtuigen: droefheid, schuldgevoelens, concentratieproblemen, slaapgebrek en angstgevoelens. Klachten die ernstig genoeg zijn om de kwaliteit van werk en persoonlijk leven significant te beïnvloeden. Ondanks de vergelijkbare aard van de klachten, lopen PTSS-percentages op tot achttien procent, hoger dan bij reguliere veteranen.



## Beeldschermkrijgers schuiven vijftien minuten na hun dagdienst aan bij de partner voor aardappelen, groenten en vlees.

Vanwaar deze behoorlijk serieuze psychische effecten? Zoiets lijkt op het eerste gezicht niet logisch. De screen warriors lopen immers fysiek geen direct gevaar. Iets cynisch gezegd: ze zullen (vanwege het zittende werk in gekoelde kantoren) eerder lage-rugklachten en verstopte neuzen oplopen. Dat beeldschermkrijgers hun werk tóch als behoorlijk psychisch belastend ervaren, kent grofweg twee verklaringen.

### Niet altijd serieus genomen

Om te beginnen hebben veel screen warriors nog steeds het gevoel er niet helemaal bij te horen in hun organisaties. Ze menen vaak niet voldoende serieus te worden genomen. De kwestie is principieel van aard: zijn dronebemanningen of cyberspecialisten wel 'echte' krijgers en – in het verlengde daarvan – verdienen ze gelijkwaardige (dapperheids)onderscheidingen of de veteranenstatus? Vanouds immers draait de krijgers-ethos om durf, doortastendheid en wederzijds (fysiek) gevaar. Ofwel, om een 'eerlijk gevecht.' Hoe men het ook wendt of keert, doden op afstand is in deze martiale ethos minder eervol. Dit gold trouwens in de Middeleeuwen al voor bijvoorbeeld de kruisboogschutters. Op afstand een eevoller klasse krijgers (de ridders te paard) uitschakelen, dat vonden met name de ridders zelf bepaald onfatsoenlijk.

Een cruciaal argument om doden in een oorlog te rechtvaardigen – 'het was hij of ik' – gaat voor beeldschermkrijgers niet op. 'In this sense', schreef de filosoof Matthew Beard, 'drone pilots will not feel like warriors – their killing is no contest at all.' De discussie over dapperheidsonderscheidingen is al even veelzeggend. In 2013 kwam het Pentagon bijvoorbeeld met een innovatief plan: een Distinguished Warfare Medal voor cyberspecialisten en dronebemanningen die – vanachter hun beeldschermen – een tastbare bijdrage hadden geleverd aan gevechtsoperaties. Deze onderscheiding, al snel bekend als de 'Nintendo Medal', riep op z'n zachtst gezegd gemengde reacties op, vooral onder militairen die wél aan fysieke risico's hadden blootgestaan. De medaille kwam er uiteindelijk niet. Daarvoor in de plaats kwam een minder in het oog springend draaginsigne in de vorm van de letter 'R' (voor *Remote* – op afstand; ter onderscheid van de draagpin 'V' voor *Valor*, ofwel moed in het gevecht).

Hoe dan ook roepen beeldschermkrijgers niet als vanzelf de warme bewondering van publiek of media op. Hun werk is hoogst geheim en blijft letterlijk achter de schermen. Of zoals een team psychiaters de stereotype martiale aantrekkelijkheid van dronebemanningen karakteriseerde: '[D]rone operators and their team members may rather match the profile of a nerd who is generally seen as an overly intellectual, obsessive, introverted person with undue interest in highly technical or abstract things.' Kortom, menig beeldschermkrijger zal met enige frustratie merken dat het niet eenvoudig is om toe te treden tot de selecte martiale cultuur van 'authentieke' slagveldkrijgers.

### Niet het slagveld, maar de supermarkt

De tweede argumentatie waarom beeldschermkrijgers hun werk als behoorlijk psychisch belastend ervaren, overlapt deels met de eerste verklaring. Omdat ze niet fysiek op het slagveld aanwezig zijn, missen ze de mechanismen die krijgers vanouds hanteren in de verwerking van hun intensieve ervaringen: stoom afblazen met de maten of ervaringen delen met het angstzweet nog op de rug en het slagveldstof nog tussen de tanden. Beeldschermkrijgers daarentegen schuiven vaak vijftien minuten na hun dagdienst aan bij de partner voor aardappelen, groenten en vlees. Of ze schuifelen in de rij van de supermarktkassa. 'Hallo buurman! Hoe was je dag vandaag? Ach, *just another day at the office*.' Vanwege de geheimhouding kunnen beeldschermkrijgers weinig delen met buitenstaanders over hun werk.

## Ze raken bekend met de dagelijkse patronen van mogelijke doelwitten en hun naaste omgeving.

Toch ervaren ze hun werk – vooral op piekmomenten – wel degelijk als zowat even intensief als een fysiek gevecht. Duizenden kilometers verwijderd van hun doelen en tegelijk op enkele decimeters afstand aan hun beeldschermen geplakt: tijd en ruimte worden als het ware ineengedrukt tot één verwarrende kluwen. 'Adrenaline rushes, temporal distortions, cold or shaky hands, vomiting, sweating, and altered memory', schreef de Amerikaanse legerpredikant Caleb Miller, 'often accompany the act of remote killing – all of which are comparable to the physiological effects of face-to-face shooting.' Overigens, helemaal gevaarloos is het werk van screen warriors nu ook weer niet.

Soms acht de militaire leiding het raadzaam dit werk in of nabij de gevechtszone te doen.

Steeds vaker hacken en stelen tegenstanders de persoonlijke gegevens van militairen en inlichtingenfunctionarissen. In 2015 publiceerde terreurgroep Islamitische Staat (IS) een 'dodenlijst' met de namen, foto's en adressen van Amerikaans luchtmacht personeel dat betrokken zou zijn geweest bij bombardementen op IS. Onlangs ontdekte de Britse regering een massale hack van de gegevens van 270.000 militairen, reservisten en veteranen. De beschuldigende vinger ging richting China. De reactie van de gehackte overheden is meestal tweezijdig: ja, het is een schande dat een tegenstander zo iets uitspookt. En nee, de onmiddellijke operationele gevolgen zijn niet heel ernstig. Alles onder controle. Het staat echter wel vast dat in elke toekomstige grote oorlog vooral digitale krijgers kwetsbaar zullen zijn voor permanente hackpogingen en onthulling van hun werk en identiteit. In zekere zin zullen ze wel degelijk zichtbaar in de frontlinie staan.

### Schermkrijgers en morele verwonding

De laatste jaren koppelen deskundigen deze psychische klachten van beeldschermkrijgers steeds vaker aan het begrip *moral injury*: het gevoel in te (moeten) gaan tegen diepgewortelde morele overtuigingen. Dronebemanningen en inlichtingenanalisten observeren vaak dagen- of zelfs wekenlang mogelijke doelwitten. Ze zien in de loop van dit proces massagraven, executies, verkrachtingen of martelingen. Of juist vriendschap en genegenheid. Wegkijken van deze 'intieme beelden' is geen optie. Ze raken bekend met de dagelijkse patronen van mogelijke doelwitten en hun naaste omgeving. 'Pilots may recall images of the people they killed...of the person who first played with his children and was then killed'; schreef opnieuw Matthew Beard.



Beeldschermkrijgers beslissen – als het goed is met instemming van hun meerderen – wie leeft of sterft, vaak aan de andere kant van de aardbol. Ze bestuderen ook langer dan reguliere vliegtuigbemanningen of bijvoorbeeld artilleristen de schade die hun wapens aanrichten. Geestdodende routine en spanningspielen wisselen elkaar af. Screen warriors hebben vaak het gevoel vast te zitten in een klemmende structuur, zijn doorgaans nog jong en draaien lange diensten. Daar komt nog eens de vrees bij dat foute beslissingen minder snel vergeven (zullen) worden: de kogels vliegen immers niet in het rond en van ik-of-hij is geen sprake. Niet voor niets hebben veel screen warriors de neiging alle – of in elk geval zo veel mogelijk – details van hun doelwitten te willen weten, als een soort veiligheidsklep en zelfbeschermingsmechanisme.





*President Obama en zijn team kijken vanuit The Situation Room in het Witte Huis live naar de aanval op het huis van Osama bin Laden.*

Hoe meer potentiële doelen, hoe groter het aantal bommen en granaten. Het risico van *automation bias* is aanzienlijk: de neiging om overmatig te vertrouwen op wat schijnbaar 'onfeilbare' geautomatiseerde systemen voorschrijven. De vraag is dan of er in dit fabrieksmatige besluitvormingsproces überhaupt nog wel sprake is van serieuze menselijke controle op de inzet van wapens.

Al een paar jaar geleden beschreef de gezaghebbende expert P.W. Singer hoe beeldschermen het 'gezicht' van de oorlog veranderen. Generaals delen bevelen uit – en hun ondergeschikten voeren die bevelen uit vanachter beeldschermen. De ondergeschikte kan een Oekraïense nerd zijn aan het front die omgebouwde commerciële drones van duizend euro laat crashen op een Russische tank van twee miljoen euro. Of een hoge officier die in een kelder van het Witte Huis de Amerikaanse president live de dood van Osama bin Laden laat meebeleven.

Naarmate krijgsmachten en inlichtingendiensten meer en meer afhankelijk worden van beeldschermen, zullen tegenstanders meer en meer moeite

doen die beeldschermen te blokkeren. Soms vanuit een hightech cybercentrum, soms vanuit een schemerig zolderkamertje. De komende oorlogen zullen nog steeds overbekende elementen bevatten: macht, doorzettingsvermogen, bloed en modder. De komende oorlogen zullen echter ook meer dan voorheen beeldschermoorlogen zijn. Oorlogen waarin sensoren, software en (semi-) automatische robots een bepalende rol spelen. Voor de beeldschermkrijgers zal de drempel om te doden of grote schade aan te richten – alleen al vanwege de hogere beslissingsnelheden en de impact van kunstmatige intelligentie – nóg lager komen te liggen. Dan is de vraag voor beeldschermkrijgers, ook gesteld door P.W. Singer: 'Do we watch more and experience less?'

**Christ Klep** - Militair historicus

Kunstmatige intelligentie zal dit dilemma slechts verder versterken. Althans, de Gaza-oorlog is verontrustend op dit punt. Niet lang geleden onthulden Israëlische onderzoekjournalisten dat de Israëlische krijgsmacht structureel kunstmatige intelligentie inzet om menselijke doelen te identificeren en aan te vallen. Dergelijke systemen dragen cynische namen als *The Gospel*, *Lavender* en *Where's Daddy?* Volgens deze onderzoeksjournalistiek zijn inlichtingenanalisten en dronebemanningen niet meer dan 'stempelaars' die binnen enkele tientallen seconden hun fiat (moeten) geven aan het 'bindende advies' dat de algoritmes bedenken. Hoe vaak dat fout gaat, is niet bekend. Wel is duidelijk dat menselijke 'nevenschade' een factor van ondergeschikt belang is bij de doelaanwijzing. De dagelijkse nieuwsbeelden en het verwoeste stedelijke landschap van Gaza laten nauwelijks een andere conclusie toe. De dynamiek is dodelijk.



'We gaan samen luisteren naar de muziek die jou terugbrengt naar de tijd van je militaire missie in Afghanistan...' De eerste opzweepende tonen van techno muziek klinken luid uit de boxen in een donkere inspannende therapieruimte: het is de muziek die met herhaling werd gedraaid tijdens ritten in gepantserde voertuigen. De veteraan in kwestie loopt op een loopband richting videoschermen waarop een futuristisch landschap te zien is. Ogenscheinlijk een videogame, maar ik weet: dit is therapie voor hen die getraind zijn om cognitief te vermijden, omdat ze dat tijdens reguliere traumabehandeling óók doen. In een 3MDR behandeling is er geen ontsnappen aan triggers. Sterker nog, de patiënt loopt fysiek op foto's af, die tijdens zorgvuldige voorbereiding geselecteerd zijn. Als therapeut sta ik naast de patiënt, onze ogen naar hetzelfde scherm gericht. Ik kijk en luister mee, we delen de ervaring. Het schept een behandelrelatie die je bijna intiem kan noemen.

## Even rustig ademen

De muziek is afgelopen en we gaan naar de kern van de sessie: de blootstelling aan de door de patiënt geselecteerde zeven foto's die de traumatische herinneringen activeren. De virtuele omgeving verandert in een donker landschap en de eerste foto komt steeds dichterbij. 'Ik wil rennen, harder die band!' roept mijn patiënt. Het tempo mag iets omhoog, maar niet té hard, leg ik uit. 'Je moet ook nog wat kunnen voelen, van binnen'. Op het scherm een levensgrote foto van een kindergezicht met zichtbare verwondingen, en ik stel mijn vragen: 'Wat zie je (concreet) op deze foto?', 'Welke herinnering wordt door deze foto opgeroepen? Waar gaat dit over, voor jou?' en 'Wat voel je nu? Welke reacties voel je in je lichaam?' De spanning loopt maximaal op en ik praat hem er doorheen: 'Kijk naar de ogen van het kind, voel de spanning in je buik, voel het verdriet en de walging, je benen die weg willen rennen... hou dat vast en laat je afleiden door het balletje'. Dat 'balletje' is geïnspireerd door EMDR: een afleidende taak waarmee de ogen van links naar rechts bewegen met cijfers die opgenoemd worden, terwijl de foto op het scherm blijft.

'En...laat maar los'...de foto verdwijnt en mijn patiënt loopt een virtuele tussengang in waarin hij zijn ademhaling herpakt en ik hem complimenten geef. We maken ons op voor de volgende foto en ik herhaal mijn vragen. Een heel ander aspect van de missie komt naar voren: de angst om zelf dood te gaan, naar huis willen maar het niet durven of kunnen zeggen. De tranen stromen over zijn wangen terwijl hij kijkt naar een foto van zijn jongere zelf, amper 19 jaar oud, op weg naar wat zijn leven zou veranderen. Na ongeveer een uur te hebben gelopen op de loopband en de foto's opeenvolgend te hebben doorgewerkt, luisteren we samen naar muziek die verbinding geeft met het hier en nu. Tranen van vermoeidheid en ontlasting bij mijn patiënt, en een brok in mijn keel, terwijl we samen luisteren naar Acda en de Munnik die zo prachtig bezingen wat we op dat moment moeten doen: 'Oh oh oh, even rustig ademen...'

---

**Irene Martens** - Klinisch psycholoog bij ARQ Centrum'45



# Hoe wij door sociale media deelnemers van oorlog worden



Foto Robert Capa/Magnum Photos/ANP

*Een republikeinse soldaat wordt geraakt door een kogel op het moment dat Robert Capa een portret van hem wilde maken, Spanje 1936 (foto mogelijk in scène gezet).*

We voeren verhitte discussies op LinkedIn over TikTok-video's van Israëliëse militairen die lachend ontploffingen filmen; we volgen 'X'-accounts met dronebeelden van Oekraïense militairen en juichen bij video's van sneuvelende Russen. De conflicten in Gaza en Oekraïne hebben het record voor het grootste aantal individuele menselijke sterfgevallen vastgelegd op camera, die met afschuw maar ook sensatie worden gedeeld op sociale media. Meer dan ooit komt oorlog onze huiskamer in. Oorlogspresidenten worden influencers, militairen worden oorlogsjournalisten, en burgers worden deelnemers, gewild of ongewild. Wat doet dit met ons en met de oorlogen waarin we participeren?

*Door Tine Molendijk*

## **Obscene fascinatie of mobilisatie van empathie?**

Veel van de video's die we zien en delen zijn door militairen zelf gemaakt, rechtstreeks vanaf de frontlinie, vaak letterlijk vanuit hun eigen perspectief via camera's op hun helm of drone. Wie even scrolt op social media platform 'X' (voorheen Twitter) stuit op dronebeelden van een eenzame Russische militair die, in het nauw gedreven door de drone, zichzelf doodschiet. Het schept een vreemd gevoel van intimiteit, terwijl we eigenlijk alleen passief toekijken via een scherm. En toch, wreed

als ze zijn, bieden zulke video's weinig inzicht in de oorlogen waarin ze zijn opgenomen. Contextloze video's van stervende mensen verschaffen geen informatie en dienen geen analytisch doel. De gruwelijkheden van oorlog worden eerder amusement voor online toeschouwers.

Tegelijkertijd houden oorlogsbeelden onze aandacht wel vast voor de oorlogen in kwestie. Ze kunnen ook een gevoel van verbondenheid creëren en ons juist empathisch maken voor het lot van mensen in oorlog. Zo

heeft president Zelensky zich ontpopt tot een meester in PR, die via sociale media het moreel in Oekraïne heeft weten te beïnvloeden en diplomatieke en materiële steun van landen over de hele wereld heeft vergaard. Het audiofragment van een Oekraïense grenswacht op Slangeneiland die 'krijg de klere' zegt tegen een Russisch oorlogsschip werd al snel een symbool van het Oekraïense verzet, net als de beelden van een man die voor een rij Russische tanks staat om ze tegen te houden, een echo van de beroemde foto van de 'tankman' op het Tiananmen-plein in China in 1989.



Foto: Abed Rahim Khatib/dpa/ANP

*Omstanders fotograferen een slachtoffer van een Israëlisch bombardement in Rafah, Gaza.*

Het kijken naar oorlogsbeelden kan dus worden gezien als perverse fascinatie voor spektakels van geweld, maar ook als vorm van bewustwording van de wreedheden van oorlog. Deze beide visies werden al besproken in de Griekse oudheid. Plato noemde theater bijvoorbeeld een vorm van morele corruptie terwijl Aristoteles er juist morele verheffing in zag. Voor Plato was theater simpelweg een leugen, slecht voor de samenleving omdat het op het gevoel van mensen werkte en hen zo minder bedachtzaam zou maken. Aristoteles daarentegen zag theater als een spektakel dat sociaal-politiek bewustzijn kon cultiveren. Hij geloofde dat de emoties die tragedies bij het publiek genereerden, zoals medelijden en angst, hun begrip van de menselijke ervaring hielpen verdiepen.

### **Van theater naar sociale media**

De discussies in de Griekse oudheid onderstrepen dat spektakels van geweld al millennia oud zijn. Historisch gezien zijn alle oorlogen bemiddeld door media, van theaterstukken, gedichten en schilderijen tot kranten, films en sociale media. Wel hebben moderne media een beleving van oorlog mogelijk gemaakt die voorheen ondenkbaar leek. Oorlogsbeelden zijn zó realistisch geworden dat wij ons bijna in de oorlog zelf wanen, zonder zelfs maar te beseffen dat dit bemiddeld wordt door media.

De eerste fotografisch gedocumenteerde oorlog was de Krimoorlog van halverwege de 19e eeuw, hoewel de technologie van die tijd het onmogelijk maakte om de daadwerkelijke oorlog in actie vast te leggen. In de Eerste Wereldoorlog van het begin van de 20e eeuw waren fotocamera's al veel gemakkelijker te hanteren,

al werden nog steeds zelden veldslagen vastgelegd. De foto's van gevechten die toch bestaan, zijn meestal nagespeelde scènes. In de Spaanse Burgeroorlog in de jaren '30 werd fotografie van actie wel mogelijk. Een van de meest bekende foto's uit die tijd is die van de Vallende Soldaat. Op de foto zien we een militair precies op het moment dat hij dood wordt geschoten. Hij stort achterover terwijl zijn wapen uit zijn rechterhand glipt. Saillant genoeg bleek later dat ook deze foto hoogstwaarschijnlijk in scène was gezet. Net als media is nepnieuws dus van alle tijden.

De Vietnamoorlog staat bekend als de eerste huiskamer-oorlog. Velen zullen zich de schokkende foto's nog kunnen herinneren van de uitgemoorde burgers van My Lai, en van het naakte, huilende meisje bij wie de napalm aan de huid plakt. We beschouwen deze foto's inmiddels als beelden die de Amerikaanse publieke opinie over de oorlog hebben doen kantelen en zo de loop van de oorlog hebben bepaald. Maar ook hier blijkt de werkelijkheid anders. Hoewel de televisie onmiskenbaar een invloed heeft gehad, gold dat niet zozeer voor de beelden die we later als iconisch zijn gaan beschouwen. Zo werden de foto's van My Lai pas anderhalf jaar na de gebeurtenissen gepubliceerd, in 1969, in zwart-wit in plaats van de originele kleuren, toen onder druk van de publieke opinie al besloten was tot geleidelijke terugtrekking van de Amerikaanse troepen. De napalmfoto werd pas gepubliceerd in 1972.

En nu hebben we sociale mediaoorlogen. Waar oudere mediavormen zoals kranten en televisie een duidelijke scheiding handhaafden tussen zender en ontvanger, zijn oorlogen hierdoor meer dan alleen schouwspelen voor



toeschouwers geworden. De digitale wereld heeft ons allen op een bepaalde manier deelnemer gemaakt, of het nu is door het doorsturen en becommentariëren van oorlogscontent, of juist door ons hiertegen te verzetten. De term 'keyboard warrior' lijkt steeds letterlijker van toepassing.

### Media als verhalen

Nu de digitale wereld ons meer dan ooit betrokken heeft gemaakt bij oorlog, is het extra belangrijk te beseffen dat onze beeldvorming van oorlog altijd bemiddeld en gevormd worden door media. Krijgsmachten noemen sociale media niet voor niets een 'force multiplier'. Media tonen namelijk niet gewoon de werkelijkheid zoals hij is; ze vertellen verhalen. Of het nu gaat om schilderingen, krantenkoppen of berichten op sociale media, het zijn allemaal verhalen in een notendop. Ze bieden een waarom-wat-en-hoe van situaties, soms met zelfs een expliciet moraal van het verhaal. Zo helpen ze mensen die situaties te begrijpen, oordelen te vellen over wat rechtvaardig en onaanvaardbaar gedrag is, en richting te geven aan hun gedrag. En zelfs wanneer beelden neutraal en contextloos lijken, zal het de mens zijn die zijn of haar narratieve vermogen gebruikt om de beelden van een plausibel verhaal te voorzien.

## De digitale wereld heeft ons allen op een bepaalde manier deelnemer gemaakt

Binnen alle oorlogsverhalen die wij ontvangen en maken kunnen grofweg twee soorten worden onderscheiden, die verband houden met het voorgenoemde verschil tussen oorlogsmedia als vertekenend amusement of als maning tot bewustwording. Het eerste verhaal is simpel. Het verdeelt de wereld in 'Wij' en 'Zij'; waarbij het geweld van 'ons' wordt gerechtvaardigd en dat van 'hen' als barbaars wordt beschouwd. Dit type verhaal heeft een sprookjesachtige structuur van helden versus schurken, waarbij de daden van de schurken worden veroordeeld terwijl die van de helden worden genegeerd of goedgepraat. In wezen leidt dit tot dehumanisering van beide partijen: de tegenstander wordt automatisch als schurk beschouwd, zonder uitzondering of nuance, terwijl we door van 'onze' mensen helden te maken, de verwachting creëren dat ze bovenmenselijk zijn, zonder ruimte voor menselijke fouten.

Het tweede verhaal is ingewikkelder. Hier wordt aangenomen dat de werkelijkheid zelden zwart-wit is. Dit type

verhaal heeft vaak een tragedie-structuur waarin het verschil tussen goed en fout wordt benadrukt maar tegelijkertijd wordt erkend dat wij allemaal in staat zijn tot onmenselijke daden. Als zodanig zijn deze verhalen ook humaniserend. Alle betrokkenen worden getoond als mensen, met zowel de capaciteit voor onnoemelijk kwaad als voor heldhaftige daden. Dit type verhaal horen we dan ook vaker van mensen die daadwerkelijk zelf een oorlog mee hebben gemaakt.

### Kritisch blijven

Het is makkelijker gezegd dan gedaan om complexiteit in het oog te houden nu sociale media ons confronteren met een ongekeerde hoeveelheid menselijk lijden. Toch is dit extra belangrijk sinds we in dit digitale tijdperk meer dan ooit betrokken zijn bij conflicten. Want bekende uitspraken als 'de camera liegt niet' en 'een beeld zegt meer dan 1000 woorden' zijn niet helemaal accuraat, maar het heersende idee van beelden als objectieve werkelijkheid is wel wat hun zeggingskracht zo sterk maakt. En de impact daarvan strekt uit voorbij de virtuele wereld waarin we die beelden delen. De verhalen die we vertellen over oorlogen hebben een tastbare invloed op ons denken en handelen rondom die oorlogen. Ze beïnvloeden onze beeldvorming over de oorlog en kunnen daardoor druk uitoefenen op politici om bepaalde acties te ondernemen of juist niet te ondernemen. In de nasleep van een conflict zorgen deze verhalen er bovendien voor dat militairen en burgers die bij deze oorlog betrokken waren zich begrepen voelen of geïsoleerd. Te midden van de huidige overvloed aan beelden en verhalen is het daarom cruciaal dat we kritisch blijven over de verhalen die we consumeren en delen.

---

**Tine Molendijk** – Antropoloog, werkt voor de Nederlandse Defensie Academie

### VERDER LEZEN

Demmers, J. & Slooter, L. (2021). Hoofdstuk 5 Spectaculair geweld. In: *Geweld*. Amsterdam: Atheneum- Polak & Van Gennip. pp. 81 t/m 99.

Griffin, M. (2010). Media images of war. *Media, War & Conflict*, 3(1), 7-41.

Molendijk. (2024). Morale and moral injury among Russian and Ukrainian combatants. In: M. Rothman, L. Peperkamp, S. Rietjens, eds. *Reflections on the Russia-Ukraine War*. Leiden University Press, 97–121.

# DEEPPFAKE



Een virtueel gesprek met de dader

## DEEPPFAKETECHNOLOGIE IN DE BEHANDELKAMER

Kunstmatige Intelligentie biedt eindeloze mogelijkheden en heeft ook bijgedragen aan de nieuwe experimentele vorm van therapie, genaamd deepfaketherapie. Deze vorm van therapie geeft slachtoffers van seksueel misbruik en geweld de mogelijkheid om een gesprek aan te gaan met de deepfakeversie van de dader. Hoe werkt dit precies? En zijn er ook risico's verbonden aan deze virtuele ontmoeting? Een interview met psychologen Marieke Tuinenberg en Nicky Slobbe.

*Door Rosa-Lena van de Maat*

Deepfakes zijn simpel gezegd gemanipuleerde of bewerkte beeld- en audiofragmenten die tot stand komen door het gebruik Kunstmatige Intelligentie en 'deep learning' software. In 2022 gaf hoogleraar klinische psychologie Agnes van Minnen de aanzet om deepfake in te zetten bij traumaverwerking. De eerste resultaten lijken veelbelovend en na een pilot waarin deze nieuwe vorm van therapie werd getest bij twee patiënten, is er een subsidie aangevraagd voor vervolgonderzoek. Nicky Slobbe en Marieke Tuinenburg zijn werkzaam als cognitief gedragstherapeuten in psychotraumacentrum Haarlem. Sinds 2023 maken zij gebruik van de deepfakesoftware bij traumabehandeling. In dit

dubbelinterview delen zij hun ervaringen en leggen ze uit wat de toegevoegde waarde hiervan kan zijn.

***Hoe bepalen jullie wanneer een patiënt geschikt is om deepfake toe te passen bij traumabehandeling? Ik kan mij voorstellen dat deze vorm van therapie niet voor iedereen is weggelegd.***

Nicky: 'Ik denk dat het kan werken als er bij de patiënt nog veel gevoelens van boosheid zijn tegenover de dader. Wij passen het ook toe na bijvoorbeeld een schematherapie behandeling en als je merkt dat bepaalde gesprekken of bepaalde vragen telkens maar terug blijven komen zoals 'Waarom is dit gebeurd? Waarom



Foto Shutterstock

heb jij mij dat aangedaan?' Dat soort terugkomende vragen kunnen een indicatie zijn voor een behandeling met deepfake.'

Marieke: 'Ja, het is belangrijk om met het thema van onschuld om te gaan.

Dat je daar bij kanilstaan en duidelijk kan maken dat het niks met die patiënt zelf te maken heeft. Als een dader al is overleden kan deepfake ook een uitkomst bieden. Er was een achttienjarige patiënt en die heeft nog nooit met een volwassen blik vragen kunnen stellen of afscheid kunnen nemen of iets kunnen zeggen over hoe de situatie vroeger thuis was. En die behoefte had de patiënt later wel na traumatherapie. En met deepfake therapie kun je dat gesprek wel bieden.'

#### ***Kunnen jullie vertellen hoe het proces verloopt wanneer je deepfake technologie inzet bij traumabehandeling?***

Marieke: 'We starten altijd eerst met de richtlijn behandeling. Wanneer iemand binnenkomt en last heeft van herbelevingen van seksueel misbruik, dan gaan we niet gelijk een deepfake behan-

deling inzetten. We beginnen met een andere vorm van traumabehandeling zoals EMDR (Eye Movement Desensitization Reprocessing) behandeling of Imaginaire exposure therapie. Als dat is afgerond dan zetten we eventueel deepfake behandeling in. Voor deepfake therapie gebruiken we één foto van de dader. Deze foto zetten we in een speciaal software programma. Het programma gebruiken we in combinatie met een online Zoom gesprek. We maken via Zoom een vergadering aan en de dader is dan een deelnemer in het Zoom gesprek dat wordt aangestuurd via het deepfake programma. Een andere therapeut 'speelt' de dader en bevindt zich in een andere ruimte dan waar de patiënt zit. De patiënt zit in een eigen kamer met zijn/haar therapeut in het videogesprek. In het gesprek ziet de patiënt een plaatje van de dader, waarbij de ogen, de mond en het hoofd een klein beetje bewegen.'

Nicky: 'De stem wordt ingesproken door een behandelaar. Wij gebruiken onze eigen stem, we proberen ook geen typetjes na te doen. Uit praktijk blijkt dat zelfs wanneer ik een mannelijke dader voor mij heb en ik mijn vrouwenstem opzet, de patiënten hier geen hinder aan ondervinden en het niet afdoet aan het effect van de sessie.'

## Marieke: 'Het is voor sommige mensen ook een overwinning om oog in oog te staan met de dader.'

#### ***Als een andere therapeut de dader 'speelt' hoe weet de therapeut wat er gezegd moet worden? En hoe komt de dialoog tussen de patiënt en het virtuele personage tot stand?***

Nicky: 'Onze werkwijze is dat we vooraf met de patiënt heel goed bespreken wat de dader gaat zeggen. Het is niet zo dat de therapeut van alles gaat verzinnen. We gaan eerst een voorbereidend gesprek aan.'

Marieke: 'In een voorbereidend gesprek met de patiënt zitten we met twee therapeuten en hebben we één uur waarbij we kort stil staan bij wie de dader is en wat de patiënt over diegene weet. Als het gaat om een vader of moeder dan is het bijvoorbeeld makkelijker om te bedenken wat er gezegd gaat worden in het gesprek. Wanneer het gaat om een onbekende, dan is het wat lastiger. We schrijven alles mee en aan het einde vragen we aan de patiënt welke vragen hij/zij nog zou willen stellen aan de dader. Dat schrijven we op en dat voorgesprek sturen we naar de patiënt. De dialoog hangt heel erg af van wie je voor je hebt en wat de aard van het trauma is. Op basis van het voorgesprek gaat de patiënt thuis een brief schrijven waarin alles staat wat er besproken moet worden in het online Zoom gesprek. Het gesprek kan voor de patiënt namelijk emotioneel zijn, dus het is dus goed dat iemand de mogelijkheid krijgt om van alles uit te spreken.'

#### ***Wat doen jullie als de dader een onbekende is van de patiënt en niet meer goed herinnert hoe diegene eruit ziet, hoe zet je deepfake dan in?***

Marieke: 'Ja, dat is heel moeilijk. Ik moet zeggen dat wij vaak patiënten hebben met daders die bekend zijn. De voorbereiding is anders als de dader onbekend is, dus er zal een verschil zijn of je de dader wel of niet kent. Ik denk dat je met de technologie van nu over een tijdje wel de persoon kan nabootsen die er dan op lijkt of alleen de stem gebruikt. Dat soort technologie hebben wij nu niet, dus wij moeten altijd werken met een foto van iemand. Er is bij elke patiënt wel iets anders te bedenken. Om een voorbeeld te noemen, stel je voor je hebt een patiënt die seksueel misbruikt is in een steegje door een onbekend persoon, dan wil diegene misschien in een gesprek horen 'Heb ik iets verkeerd gedaan waardoor ik slachtoffer ben geworden?' of 'Waarom heb je mij uitgekozen?'. Dan kan het antwoord misschien zijn van 'Ja, jij was daar toevallig en ik vond je daar op



dat moment en dat heeft niks met jou te maken'. Dat is een soort geruststelling voor een slachtoffer. De patiënt weet dan dat het toeval was en ervaart dat hij niks verkeerd heeft gedaan.

#### ***Wat zijn jullie ervaringen tot nu toe?***

Marieke: 'Patiënten vertellen ons vaak dat ze na de behandeling meer rust ervaren. Sommige mensen die vooraf geen boosheid ervaarden, zeiden achteraf dan alsnog dat ze zich minder boos voelden. Dat vond ik ook wel opvallend. Het is voor sommige mensen ook een overwinning om oog in oog te staan met de dader. Het geeft een gevoel van trots dat ze de confrontatie met de dader zijn aangegaan, het is een soort extreme vorm van exposure en daardoor kunnen ze zich sterker voelen. Mensen zijn na de behandeling soms ook minder angstig om de dader in het echte leven tegen te komen.'

Nicky: 'Ik herken wat Marieke zegt. En ondanks dat de patiënt vooraf al bedenkt wat de antwoorden zijn op de vragen die de patiënt gaat stellen in het deepfake gesprek, zijn ze toch nog steeds verrast. 'Dit had de dader net echt kunnen zeggen!'; vertellen patiënten dan. Dus ja, daarom ben ik er heel positief over. Het is een soort imaginatie, maar kennelijk breek je toch ergens doorheen. Verschillende typen mensen komen bij ons binnen, met als enige overeenkomst de diagnose Post-

Nicky: 'Het geeft mensen rust. Ze kunnen eindelijk zeggen wat ze al die tijd al hadden willen zeggen.'

traumatische Stresstoornis (PTSS). We hadden verwacht dat er ook kritische mensen zijn die deepfake wellicht anders ervaren, maar we zien eigenlijk op dat vlak geen verschil.'

#### ***Dat is bijzonder, want ik kan mij voorstellen dat mensen vooraf sceptisch kunnen zijn. De kritische houding hoeft dus geen invloed te hebben op hoe zij de behandeling ervaren?***

Marieke: 'Tot nu toe niet, mensen zeggen wel van 'Goh ik zag dat het niet echt was', maar zelfs als mensen niet willen, dan worden ze er toch in meegezogen.'

#### ***Ik hoorde jullie al zeggen dat een deepfake gesprek kan helpen voor patiënten die nog zitten met een gevoel van boosheid. Zijn er nog andere voordelen die jullie zien?***

Nicky: 'Het geeft mensen rust. Ze kunnen eindelijk zeggen wat ze al die tijd al hadden willen zeggen. We hebben dat ook nog niet helemaal kunnen meten, maar wat mensen teruggeven is dat ze zich na de behandeling



Foto Shutterstock

een stuk krachtiger voelen en daardoor in praktijk zich meer durven uit te spreken naar anderen.'

Marieke: 'Het is een krachtige aanvulling die ook relatief weinig tijdsinvestering heeft, want wij zijn hier slechts twee uur mee bezig. Eén uur voorbereiden en één uur in gesprek met de patiënt en de deepfake en dan ben je er al.'

### **Zijn er ook risico's?**

Nicky: 'Wij hebben het daar veel samen over gehad en over de ethiek, ook omdat er nog weinig over bekend is. We hebben een keer met een jurist gezeten om te vragen of je een foto mag toepassen in deepfake software en welke regels daar aan verbonden zijn. Dat blijkt wel te mogen, mits de patiënt het aanlevert en je het ook niet in het dossier opslaat. Marieke en ik hebben het ook gehad over de vraag wanneer je deepfake inzet. Wij zijn daar erg zorgvuldig in. Pas nadat de behandeling volgens de richtlijn is doorlopen, dan zetten wij het in. Ik zou persoonlijk wat terughoudender zijn bij het inzetten van deepfake bij rouwverwerking. Wanneer er sprake is van complexe rouw zou het een mogelijk goede aanvulling zijn op de behandeling. Bij een regulier rouwproces komt dit proces vanzelf wel op gang en zijn dit soort technieken denk ik niet zo nodig. En als je daar te veel met een deepfake behandeling op gaat zitten, dan zou je misschien het risico kunnen lopen dat dat de patiënt het ook heel fijn vindt om met de overleden persoon weer in gesprek te zijn. Terwijl bij rouw is het belangrijk dat de patiënt afscheid gaat nemen. Ik denk wel dat je goed moet nadenken over de timing, het kan voor sommigen ook nog te vroeg zijn.'

### **Hoe kan deepfake technologie bij traumabehandeling volgens jullie nog verbeterd worden?**

Marieke: 'De techniek is nog niet zo ver dat alles makkelijk en foutloos verloopt, er zijn nog wat technische mankementen. Momenteel gebeurt het weleens dat er vertraging zit in het gesprek tussen de patiënt en het virtuele personage. Er zijn best wel goede deepfake filmpjes te vinden als we kijken naar de voorbeelden die we hebben op het internet. Alleen commercieel is het nog niet makkelijk te verkrijgen.'

Nicky: 'En misschien dat je later deepfake in Virtual Reality (VR) zou kunnen toepassen. Het zal uiteindelijk alleen maar mooier en beter worden en dat is alleen maar fijn. Ik ben benieuwd wat er gaat gebeuren op dat vlak.'

---

**Rosa-Lena van de Maat** – Socioloog en werkzaam als junior onderzoeker bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolgving en Geweld.

## BRONNEN

Beste-id. (2023, 10 februari). *Hoogleraar laat slachtoffers met een deepfake praten om trauma's te verwerken*. Geraadpleegd via [beste-id.nl/nieuws/hoogleraar-laat-slachtoffers-met-een-deepfake-praten-om-traumas-te-verwerken](https://beste-id.nl/nieuws/hoogleraar-laat-slachtoffers-met-een-deepfake-praten-om-traumas-te-verwerken)

Sloot, van der B., Wagenveld, Y., Koops, B.J. (2021). *Deepfakes: Juridische uitdagingen van een synthetische samenleving*. Tilburg University. Geraadpleegd via [tilburguniversity.edu/sites/default/files/download/Deepfakes%20NL.pdf](https://tilburguniversity.edu/sites/default/files/download/Deepfakes%20NL.pdf)

Van Minnen, A., ter Heide, J. J., Koolstra, T., de Jongh, A., Karaoglu, S., & Gevers, T. (2022). Initial development of perpetrator confrontation using deepfake technology in victims with sexual violence-related PTSD and moral injury. *Frontiers in Psychiatry*, 1758. [doi.org/10.3389/fpsy.2022.882957](https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.882957)

Verhagen, L. (2022, 2 december). Deepfaketherapie: kan praten met dader of overleden partner helpen iets te verwerken? *De Volkskrant*.

## PSYCHOLOGEN

**Marieke Tuinenburg** – is werkzaam als basispsycholoog en cognitief gedragstherapeut bij het Psychotraumacentrum Haarlem en is aangesloten bij de Vereniging voor Gedrags- en Cognitieve therapieën (VCGt). In haar werkzaamheden maakt ze gebruik van EMDR behandeling, Cognitieve Gedragstherapie (CGT), schematherapie (SFT) en systeemtherapie (STW).



Marieke Tuinenburg

**Nicky Slobbe** - is werkzaam als GZ Psycholoog, cognitief gedragstherapeut bij het Psychotraumacentrum Haarlem en is aangesloten bij de Vereniging voor Gedrags- en Cognitieve therapieën (VCGt). Ze is daarnaast supervisor bij de Vereniging voor Gedrags- en Cognitieve therapieën (VCGt) en EMDR Europe Practitioner. Ze geeft Cognitieve Gedragstherapie (CGT), schematherapie, Beknopte Eclectische Psychotherapie (BEPP) en EMDR behandeling.



Nicky Slobbe





De waarde van een participatief fotoarchief voor genocide-overlevenden, nabestaanden en Dutchbat-veteranen

# ‘Als je iemand niet meer ziet,

Het project Facing Srebrenica is een internationaal onderzoeksprogramma dat de rol van fotografie onderzoekt als middel voor dialoog, verwerking en herdenking. Onderzoekers van het project verzamelen en archiveren foto's die door Dutchbat-militairen zijn gemaakt, om deze toegankelijk te maken voor overlevenden en nabestaanden van de genocide in Srebrenica (1995) op meer dan 8.000 Bosnische moslimjongens- en mannen. Ook wordt onderzocht hoe deze foto's veteranen kunnen helpen bij hun verwerking van oorlogsherinneringen. Facing Srebrenica hoopt bij te dragen aan een inclusieve geschiedenis en herdenkingscultuur van de genocide.

*Door Renna Elfrink*

Foto's en films spelen een belangrijke rol bij de vorming van het Nederlandse collectieve geheugen van de genocide in Srebrenica. De beeldvorming is daarbij sterk beïnvloed door media, politiek en de publieke opinie. Lange tijd domineerden beelden van volgeladen bussen met Bosnische moslimvrouwen en kinderen, of van vluchtelingen die voor de hekken van de VN-compound stonden, op zoek naar veiligheid. Dit zijn beelden die gaan over wanhoop en de dood. Mettertijd verschoof de focus naar de verantwoordelijkheid voor de genocide,

waarbij het falen van de internationale gemeenschap, en met name de Nederlandse VN-troepen, centraal stond. Het idee van de Nederlandse militairen als 'machteloos' of 'onbetrouwbaar' speelde een grote rol in de publieke perceptie van de gebeurtenissen in Srebrenica, waarbij het beeld van de feestende Dutchbatters in Zagreb een van de meest bekende werd. De beeldvorming rondom Dutchbat werd verder gevoed door officiële rapporten, rechtszaken, en getuigenissen van overlevenden en veteranen.





Foto: Jan Banning

# vergeet je zijn gezicht'

De heersende beelden van de val van Srebrenica hebben een aanzienlijke impact gehad op zowel de Nederlandse als de Bosnische perceptie van de genocide. Echter, deze beelden komen niet altijd overeen met de hedendaagse ervaringen van Dutchbatters en overlevenden. Volgens het ARQ-rapport *Focus op Dutchbat III* voelen veel veteranen zich niet begrepen omdat hun ware verhaal, 'het echte verhaal van de missie', vaak wordt genegeerd. Ook overlevenden herkennen zich niet altijd in de dominante beeldvorming. De verhalen over wat zij hebben meegemaakt worden veelal belicht met beelden van grote mensenmassa's of eindeloze rijen grafstenen, terwijl hun persoonlijk verhaal onderbelicht blijft. De Bosnische moslims hadden geen toegang tot camera's tijdens de oorlog, waardoor een alternatieve beeldvorming niet mogelijk was.

Dutchbat-militairen hadden wel toegang tot camera's en hebben veel foto's gemaakt tijdens hun uitzending, soms op verzoek van de vluchtelingen. Deze foto's vertonen een heel ander perspectief, met beelden van het dagelijkse leven in de enclave, zowel van de militairen als de Bosnische moslims. Het Facing Srebrenica-project verzamelt en analyseert het fotomateriaal gemaakt door

Dutchbatveteranen, waarbij de nadruk ligt op de relaties tussen Dutchbat en de inwoners van Srebrenica Safe Area. Daarmee gaat het onderzoek verder dan alleen de gebeurtenissen van de val van de enclave in 1995 en onderzoekt het ook het leven in de enclave voorafgaand aan de genocide. Het Facing Srebrenica-project biedt daarmee een nieuw perspectief op de herinnering aan Srebrenica.

## 'Het echte verhaal van de missie' wordt vaak genegeerd

### Facing Srebrenica

Het onderzoeksproject verkent het potentieel van fotografie als een middel voor het vastleggen en delen van herinneringen, het bevorderen van dialoog, bewustwording en het herstellen van identiteit. Het project is een samenwerking tussen de Nederlandse Defensie Academie en de Universiteit van Amsterdam, en wordt geleid door dr. Erna Rijdsijk (NLDA/UvA) en dr. Guido Snel (UvA), met als belangrijke partners het Nederlands Instituut voor Militaire Geschiedenis (NIMH/NLDA) en het Srebrenica Memorial Center (SMC) in Potočari. De financiering

is mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en is gestart op 1 februari 2023, met een looptijd tot 1 februari 2027.

Het project richt zich op zowel het verzamelen van foto's gemaakt door Dutchbatveteranen, als op de analyse ervan. Dit begint met het verzamelen van de foto's door middel van acquisitiesprekken bij de veteranen thuis. Daar bekijken de onderzoekers gezamenlijk met de veteraan de foto's en vertelt hij/zij de bijbehorende verhalen. De foto's brengen vaak herinneringen naar boven die lange tijd niet zijn opgehaald, waardoor de onderzoekers een goed beeld krijgen van het persoonlijk belang van de foto's voor de veteranen en van de inhoud van hun albums.

## De foto's brengen vaak herinneringen naar boven die lange tijd niet zijn opgehaald

De verzamelde foto's worden vervolgens gedigitaliseerd en in een online-archiefsysteem geplaatst. In samenwerking met Azir Osmanović, hoofd collectie van het Srebrenica Memorial Centre en zijn collectieteam worden de foto's beschreven. Osmanović verzamelt de verhalen van overlevenden en nabestaanden uit Srebrenica, terwijl de onderzoekers samen met de veteranen werken aan de Nederlandse beschrijvingen. Zowel de Bosnische als de Nederlandse beschrijvingen komen in het online archief beschikbaar bij de foto's, waardoor zowel veteranen als overlevenden en nabestaanden meer inzicht kunnen krijgen in de foto's en elkaars herinneringen kunnen lezen.

Het voornaamste doel is om de verzamelde foto's toegankelijk te maken voor alle overlevenden en nabestaanden van de genocide. Het SMC beschikt over een omvangrijk netwerk van overlevenden en nabestaanden in Bosnië, waardoor zij mensen op de foto's kunnen identificeren en de beelden met hen kunnen delen. Momenteel onderzoekt het onderzoeksteam hoe het archief openbaar gemaakt kan worden op een manier die rekening houdt met privacyaspecten en de specifieke behoeften van de twee doelgroepen. Met als doel een bredere groep mensen te bereiken, waaronder de verspreide diasporagemeenschap.

Daarnaast wordt onderzocht hoe deze wijze van verzamelen, beschrijven en delen van foto's kan bijdragen aan de verwerking van oorlogsherinneringen door veteranen. Dit gebeurt onder meer door een reeks van dertig korte

onderzoeksvideo's, waarin overlevenden, nabestaanden en Dutchbatveteranen hun ervaringen delen in relatie tot wat er op de foto's te zien is. Ten slotte streeft het project naar een inclusieve herdenkingscultuur in Nederland en Bosnië. De gedachte is hierbij dat de foto's en onderzoeksvideo's kunnen helpen bij het vormgeven van toekomstige herinnerings- en herdenkingsinitiatieven.

### Verwerking door fotografie

De onderzoekers merken een positieve impact op de deelnemende veteranen, op de overlevenden en nabestaanden. Voorafgaand aan het project zijn veteranen vaak sceptisch over het project vanwege eerdere ervaringen met onderzoekers, maar na afloop geven ze vaak aan dat ze het prettig vonden om deel te nemen. De veteranen die voor het onderzoek gesproken zijn, willen graag de overlevenden en nabestaanden helpen in hun zoektocht naar foto's. Ook hebben sommige veteranen zelf vragen bij de foto's, bijvoorbeeld over Bosniërs die ze tijdens hun uitzending hebben ontmoet. Ze vragen zich af wat er met hen is gebeurd, en tasten in het duister.

Dankzij de foto's kunnen veel Bosniërs worden geïdentificeerd, waardoor veteranen eindelijk antwoord krijgen op hun vragen. In sommige gevallen leidt dit tot hernieuwde contacten tussen de fotografen (de veteranen) en de nabestaanden van de geportretteerden. Dit gebeurde in het geval van een getraumatiseerde Dutchbatter die tijdens zijn therapie bleef zitten met de vraag over het lot van een Bosnische familie waarmee hij vriendschap had gesloten. Door zijn foto's en de samenwerking met het SMC kon de familie getraceerd worden. Het bleek om de familie Delić te gaan die nu in Amerika woont. Met hulp van het SMC kon de veteraan met hen in contact worden gebracht.

Ook voor de familie Delić bleken de foto's van de Dutchbatveteraan van onschatbare waarde. De foto's haalde herinneringen en verhalen omhoog die met de tijd verloren waren gaan. De jongste zoon vertelt in een interview hoe hij en zijn familie slechts één kinderfoto hadden van de in de genocide vermoorde oudere broer Šahbaz, die toen 18 jaar was: *'Na verloop van tijd, als je iemand niet meer ziet, vergeet je zijn gezicht. Als je iemand achtentwintig jaar geleden voor het laatst hebt gezien, dan vervaagt het beeld.'* Door het zien van de foto's uit 1995, waarop de oudere broer jongvolwassen is, kwamen bij de familie Delić oude herinneringen terug: *'Het was heel ontroerend voor mij om de foto te zien, want mijn broer, je vergeet hoe hij eruitzag, maar bij deze foto kwam het alle-*





*Šahbaz Delić*



*Ontbossing van het gebied.*

*maal bij me terug. Door de foto was het alsof de film werd teruggespoeld.' Het lichaam van Šahbaz is nooit gevonden. Het enige wat de familie rest zijn de foto's. Door het verzamelen en archiveren van de foto's en verhalen krijgen de mannen en jongens die vermoord zijn in de genocide weer een naam en een gezicht.*

Het unieke karakter van de foto's geeft ook inzichten in het leven in de VN-enclave in de aanloop naar de verschrikkingen van juli 1995. Dutchbat I en II waren ook getuigen van de geleidelijke dehumanisering van de mensen in de enclave. Zo zijn er foto's van kinderen die bij afvalstortplaatsen naar eten zoeken en van mensen in gescheurde, versleten kleding. Ook foto's van de omgeving tonen de onmenselijke omstandigheden in de enclave. Het jarenlange gebrek aan gas en elektriciteit dwong mensen om hout te gebruiken voor warmte en om te koken, wat leidde tot ontbossing van het gebied. Deze kennis geeft een foto van ontboste bergen een andere betekenis.

Toch tonen de foto's meer dan alleen ellende en wanhoop. Ze helpen ook bij het 'rehumaniseren' van de inwoners van de enclave, door hun individualiteit en menselijke waardigheid te benadrukken. Zo zijn er foto's van kinderen op scholen, docenten die lesgeven, de bakker die zijn broden bakt of foto's van georganiseerde voetbalwedstrijden tussen Dutchbatmilitairen en Bosniërs. Ze vermensenlijken de slachtoffers en geven ze hun stem terug. De foto's geven een uniek perspectief op het leven in de enclave en nodigen uit tot een meer genuanceerd begrip van de complexe realiteiten die zich daar hebben afgespeeld. Door het vertellen van persoonlijke ervaringen gerelateerd aan de foto's komen er ook andere herinneringen naar boven, waardoor de aard



*Houtopslag midden in Srebrenica stad.*





*Bosniërs en Dutchbatmilitairen voetballen met elkaar.*

van het (toekomstige) gesprek tussen veteranen en overlevenden verdergaat dan alleen de julidagen van 1995. Dit maakt het voor veteranen en nabestaanden mogelijk om ook op een andere manier over Srebrenica te praten.

#### **De toekomst van de visuele herinnering**

Na een jaar verzamelen blijkt de beeldcollectie groter dan verwacht. Het oorspronkelijk geschatte aantal van circa 10.000 foto's is al bijna bereikt, terwijl slechts een klein deel van de Dutchbatveteranen heeft gedoneerd. Dit betekent dat er in de aankomende jaren nog veel meer foto's, en daarmee verhalen, verzameld en gearchieveerd zullen worden. Het onderzoeksteam zal uiteindelijk ook een boek over het Facing Srebrenica-onderzoek

video's dan ook in voor hun contacten met Srebrenica-overlevenden. Ook worden een aantal Facing Srebrenica-video's momenteel gebruikt door het Nederlands Veteraneninstituut bij de voorbereiding van Dutchbatveteranen op hun terugkeerreis naar Bosnië. Dit laat zien dat foto's een belangrijk instrument zijn voor gesprekken tussen overlevenden en veteranen. Ze dienen als visuele aanknopingspunten voor gesprekken en herinneringen, waardoor emoties en gedachten makkelijker worden gedeeld.

---

**Renna Elfrink** - Historicus gespecialiseerd in Holocaust- en Genocidestudies. Ze is sinds 2023 werkzaam als informatiespecialist voor het Facing Srebrenica-project

## Foto's zijn een belangrijk instrument voor gesprek

publiceren, waarin de bevindingen en ervaringen van overlevenden en nabestaanden worden gedeeld. Tot dusver heeft het project aangetoond dat fotografie een hulpmiddel kan zijn voor het stimuleren van samenwerking en wederzijdse betrokkenheid tussen veteranen, overlevenden en nabestaanden. Fotografie creëert ruimte voor dialoog en begrip voor elkaars ervaringen. De foto's hebben 29 jaar later een grote betekenis voor de nabestaanden. Osmanović bevestigt hoe de foto's hem en zijn collega's bij het SMC niet alleen inzicht geven in het dagelijkse leven in de enclave, maar ook overlevenden de kans bieden een verloren familielid en/of vriend te identificeren. Het SMC zet de foto's en

### **OPROEP**

**Bent u of kent u een Dutchbat veteraan? Dan komen we graag met u in contact.**

U kunt mailen naar [info@facingsrebrenica.org](mailto:info@facingsrebrenica.org). Voor meer informatie kunt u een korte introductievideo over het project bekijken waarin het belang van de foto's en het project worden weergegeven (Rijsdijk 2024. 5:16 min):

[vimeo.com/431422512/a45d01564c](https://vimeo.com/431422512/a45d01564c)

### **FOTO'S**

Alle foto's uit het artikel zijn afkomstig uit de Facing Srebrenica-collectie.

Vanwege privacy worden de namen van de veteranen en overlevenden niet genoemd.

Bijna tachtig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog bestaat er in Nederland een levendige herinnering aan deze oorlog. Natuurlijk, de jaarlijkse herdenkingen hebben daar ongetwijfeld een aandeel in, zoals het geschiedenisonderwijs eveneens een steentje bijdraagt. Ook wetenschappelijk onderzoek en persoonlijke verhalen laten hier sporen na. En onderschat ook zeker niet het aandeel van oorlogsmusea en herinneringscentra als leveranciers van kennis. Maar bovenal hebben gedramatiseerde vertolkingen van oorlogservaringen invloed op hoe we tegen deze geschiedenis aankijken.

Vooraf speelfilms hebben een groot publiek. Eén van de bekendste voorbeelden is *Zwartboek* (2006), dat meer dan 400.000 bioscoopbezoekers trok. Ook recentere voorbeelden zoals *Bankier van het verzet* (2018) en *De slag om de Schelde* (2020) trokken veel kijkers, mede door de vertoning van deze films op televisie. Geen wonder dat omroepen graag aanhaken bij deze geschiedenis. Zo ontstond in 2016 de tv-serie *De Zaak Menten* en in 2023 *De Stamhouder*. Het terugbrengen van verstrekkende gebeurtenissen tot de levensverhalen van een min of meer overzichtelijk aantal historische personen tegen de achtergrond van een vertrouwd geacht verleden spreekt tot de verbeelding. Familieverhalen kunnen daarbij op extra belangstelling rekenen.

Het zijn elementen die ook terugkeren in de succesvolle recente EO-serie *De Joodse Raad*, die evenals *De Zaak Menten* voortbouwt op een boek van journalist Hans Knoop. De vijfdelige serie ging van start op de dag dat het Nationaal Holocaust Museum opende, maar had niet expliciet eenzelfde educatief doel om met een brede blik een veelomvattend beeld te tonen van de Jodenvervolgung tijdens het nationaalsocialistische bewind. Aangrijpend tv-drama stelt andere eisen, vraagt om inzoomen en uitvergroten, om reduceren en weglaten, en ontkomt veelal niet aan een zekere mate van fictie. Een zaak die tienduizenden Joodse Nederlanders aanging, is zodoende teruggebracht tot een verhaal van een behapbaar groepje hoofdpersonen. En de onzekerheid waarin velen verkeerden tijdens de Duitse bezetting wordt uitgekristalliseerd tot een moreel dilemma tussen volgzaamheid en verzet of - zo u wil - tussen lafheid en heldendom.

De besprekingen in de pers waren lovend tot uitbundig. Een meeslepend scenario was bijzonder fraai verfilmd, de onvolprezen acteurs hadden uitstekend werk verricht. De publieke belangstelling van wekelijks gemiddeld anderhalf miljoen kijkers onderschreef dit oordeel. Het

accent lag niet zozeer op de tegenstelling tussen de Duitse autoriteiten en de Joodse Nederlanders, en al zeker niet op het contrast tussen de afwezige Nederlandse autoriteiten en de geïsoleerde Joodse gemeenschap, maar bovenal op de confrontatie tussen David Cohen en zijn dochter Virrie; de als conformistisch geportretteerde autoriteit van de Joodse Raad versus de doortastende en meelevende jonge verpleegster. Ongetwijfeld zullen veel kijkers zich hebben proberen te identificeren met Virrie Cohen.



## Dramatische geschiedenis



Scene uit de tv-serie *De Joodse Raad*: David Cohen en zijn dochter Virrie.

Maar de dramaserie vormde ook een stimulans om verdere kennis te vergaren. De Wikipedia-lemma's over de Joodse Raad voor Amsterdam en over David Cohen werden in maart en april elk meer dan 190.000 keer bezocht. De nieuwsgierigheid naar de lotgevallen van Abraham Asscher moest het in die periode uiteindelijk getalsmatig afleggen tegen de interesse voor Virrie Cohen. Haar lemma werd ruim 127.000 keer geraadpleegd.

Over de krachtig samengebalde en sturende tv-interpretatie van deze dramatische geschiedenis valt zeker te discussiëren. Maar het aanwakkeren van de nieuwsgierigheid, het enigszins voorstelbaar maken van de onthutsende vervolgingsdynamiek, is een wezenlijke stap om een dergelijke gedachtewisseling breder toegankelijk te maken.

---

**Kees Ribbens** - Senior-onderzoeker bij het NIOD en hoogleraar Populaire historische cultuur & oorlog aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.



# Verzoening in Rwanda

Het is dertig jaar geleden dat de Rwandese genocide begon. In honderd dagen tijd werden 800 duizend Tutsi's en gematigde Hutu's vermoord. Mensen die voorheen elkaars burens waren gingen elkaar te lijf. Journalist Dick Wittenberg en fotograaf Jan Banning spraken in Rwanda met 32 koppels die therapie volgden om te leren weer met elkaar te leven.

*Foto Jan Banning - Tekst Dick Wittenberg*







Marianna Nyirantagoroma, 58 jaar, rechts: 'Van ons gezin ben ik de enige die de genocide heeft overleefd. Moeder, twee broers, vier zussen liggen in een massagraf. Ik behoorde steeds tot die enkele overlevenden tussen al die doden. Onder bloederige lijken hield ik me dood. Marc hielp een stel mannen om mijn oudste zus af te slachten. Dankzij sociotherapie kon ik hem vergeven. Ik zag zijn berouw.'

Marc Nyandekwe, 60 jaar: 'Ik heb 6 jaar en 9 maanden gevangen gezeten. Na mijn vrijlating durfde ik Marianna niet onder ogen te komen. Eerst verschanste ik me in mijn eigen huis. Later ging ik elders werken. Af en toe kwam ik terug naar mijn gezin. Marianna zei tegen mijn vrouw dat ik niet langer hoefde te vluchten. Ik was bang dat het een valstrik was. Maar ze leende ons geld. Ze hielp me aan werk. De vrouw van wie ik de zus heb gedood, hield mij in leven.'

Dubbele zwakte?

# Schaamte en stigmatisering bij dronepiloten

De veronderstelling is dat het werk van dronepiloten vergelijkbaar zou zijn met het spelen van een videogame. Alsof een *kill* van de tegenstander zo simpel is als een klik van een muis. Toch wordt steeds meer duidelijk dat dronepiloten hun werk niet zomaar beleven als een videogame, maar ook psychosociale impact ervaren van hun werk. Ayla Molenkamp deed hier onderzoek naar en zag dat stigmatisering van hun problematiek een extra psychische last veroorzaakt.

*Door Ayla Molenkamp*

Sinds begin 21e eeuw wordt er steeds meer gebruik gemaakt van oorlogsmethoden waarbij de aanwezigheid van militairen op de frontlinie niet noodzakelijk is. Eén van die methoden is de *Remotely Piloted Aircraft*, in de volksmond ook wel bekend als de drone. Piloten besturen deze drones vanuit een commandopost, vaak honderden kilometers verwijderd van het slagveld.

Vanwege de afstand en wijze van betrokkenheid bij het slagveld, was de veronderstelling dat dronepiloten geen nadelige mentale effecten zouden ondervinden van hun werk.<sup>1</sup> Recente onderzoeken wijzen echter aan dat dronepiloten wel degelijk te kampen hebben met mentale gezondheidsproblemen, waaronder burn-out, PTSS en moral injury.<sup>2</sup> Bovendien zou er sprake kunnen zijn van onderrapportage van deze problematiek, omdat dronepiloten de klachten mogelijk afzwakken of ontkennen.

Om de oorzaak achter deze onderrapportage in beeld te brengen, is een exploratief onderzoek uitgevoerd. De focus lag hierbij op de rol van stigmatisering van mentale gezondheidsproblemen. Hiervoor zijn elf respon-

denten geïnterviewd. Vijf respondenten kwamen uit de Defensieorganisatie van de Verenigde Staten, twee uit die van Nederland en één uit Israël. Daarnaast is er één onderzoeker geïnterviewd op het gebied van militaire robotica en één op het gebied van moraliteit in oorlog en militaire cultuur. Tevens is er één psycholoog geïnterviewd die werkt bij de Nederlandse Luchtmacht.

## **Machteloosheid**

In de VS, het land dat vooroploopt in de ontwikkeling van drones, gebruikt de luchtmacht voornamelijk de MQ1-Predator en MQ9-Reaper. Deze drones kunnen tussen de twaalf en tweeëntwintig uur in de lucht blijven en meer dan 1110 kilometer afleggen. Door de camera's en hun bewapening kunnen ze worden ingezet voor zowel verkenning als het uitvoeren van gerichte aanvallen.

Het team dat de drone bestuurt, bestaat uit meerdere personen. De dronepilot bestuurt het vliegtuig en haalt uiteindelijk de 'trekker' over. Een sensoroperator is verantwoordelijk voor de camera's, sensoren en voor





Foto Shutterstock

### Militaire commandopost

het richten van de wapens. De missie-inlichtingencoördinator communiceert met de inlichtingenanalisten, die analyses uitvoeren op basis van de videobeelden die de drone heeft geschoten. Willen we de mentale impact begrijpen, dan moeten we beseffen dat de dronepiloot onderdeel is van een groter team, en dat de teamleden dezelfde soort problemen kunnen ervaren als de piloot zelf.<sup>3</sup> In het geval van een sensoroperator, degene die de wapens richt: ook hij of zij kan zich moreel verantwoordelijk voelen voor een 'kill'.

## Er zou sprake zijn van onderrapportage van hun problematiek

Het belangrijkste verschil tussen dronepiloten en andere militairen is de afstand tot de oorlog. Hun betrokkenheid bij het conflict is anders dan de soldaat aan de frontlinie. Uit het onderzoek werd duidelijk dat er gevoelens van machteloosheid spelen. Een voormalig beeldanalist zei in het interview bijvoorbeeld dat in haar

ervaring drones vaak worden ingezet wanneer situaties al uit de hand zijn gelopen, waarbij medemilitairen al in gevaar zijn gebracht of overleden. Zij voelde daarbij de machteloosheid van het niet tijdig kunnen ingrijpen. Dit gevoel werd nog eens extra versterkt wanneer zij de militairen op de grond kende:

*'Je bouwt een band op met hen (de militairen op de grond, red.) en dan soms, in de ergste gevallen, zie je wat er met hen gebeurt wanneer je er niet op tijd bent om steun te leveren. Of als zij worden aangevallen en je ziet het, maar je kan niks doen. Dat is op zichzelf soms behoorlijk traumatiserend.'*

Bovendien kan het doden zelf een psychosociale last zijn, ook al wordt dit gedaan op afstand. Dit kan leiden tot verschillende mentale gezondheidsproblemen, zoals PTSS, maar ook moral injury en de daaraan verbonden gevoelens van schaamte en schuld. Dronepiloten twijfelen in sommige gevallen of het doden op afstand moreel juist is, en of de vijand niet beter gevangen had kunnen worden om het recht op een eerlijk proces te waarborgen.<sup>4</sup>



### Schaamte

Binnen de krijgsmacht heerst er een masculiene cultuur. Waarden als mentale kracht, loyaliteit en opoffering worden er benadrukt. Van militairen wordt verwacht dat zij hun emotionele zwakheden verbergen. De respondenten van ons onderzoek benadrukten daarbij het belang van deze waarden voor het opbouwen van vertrouwen binnen de eenheid. Een respondent uit het Amerikaanse leger zei hierover:

*'Er wordt van je verwacht dat je onzelfzuchtig bent, waarbij je bereid bent jezelf op te offeren voor een ander. En ik denk dat dit een grote reden is waarom je die sterke banden ontwikkelt, omdat je vertrouwen hebt in de personen in je eenheid. Dat zij bereid zijn zich op te offeren voor mij en ik voor hen. Ik denk dat dat de ruggengraat is. Dat is de grootste waarde in het leger.'*

Indien een militair leidt aan psychische problemen, wordt dit gezien als tegenstrijdig met de waarden van mentale kracht en onzelfzuchtigheid, omdat de eenheid dan niet op de persoon met problematiek zou kunnen vertrouwen. Dit kan er eveneens toe leiden dat iemand zichzelf als zwak beschouwd. De schaamte voor het hebben van mentale klachten heeft tot gevolg dat de militair zijn of haar problemen niet kenbaar maakt.<sup>5</sup>

Binnen de eigen eenheid is er meer begrip voor mogelijke mentale gezondheidsproblemen, omdat alle leden bekend zijn met de aard van het werk en de effecten ervan. Vanuit andere eenheden is er echter minder begrip. Indirecte collega's zien de gedragingen die kunnen wijzen op psychosociale problematiek wel, maar begrijpen de onderliggende oorzaken niet.

### Stigma

Daarnaast is er ook nog de stigmatisering van mentale problemen bij dronepiloten. Dat komt voort, zoals Christ Klep dat beschrijft, uit het beeld dat andere militairen van het werk van de dronepiloten hebben. De afstand tot de frontlinie zorgt ervoor dat de dronepiloot niet wordt gezien als iemand die zich echt in het conflict bevindt, waardoor het idee ontstaat dat de dronepiloot geen (mentale) verwondingen op kan lopen. Wanneer zij hier wel aan lijden, wordt het gezien als een 'dubbele zwakte'. Zo legde de onderzoeker op het gebied van militaire robotica uit:

*'Je bent niet echt in het conflict, dus je kan niet echt gewond raken. En om dan te zeggen: "Nou ik ben een dronepiloot en ik ben door mijn werk mentaal gewond geraakt". Dan ben je eigenlijk dubbel aan het zeggen "Ja ik was niet echt onderhevig aan letsel, maar ik heb wel*



MQ9 Reaper drone.

*deze psychologische problemen.” Het is dus een soort dubbele zwakte dat je jezelf niet in gevaar hebt gebracht en nu beweer je dat je gewond bent en je gewoon, weet je... Je bent gewoon een grote baby.’*

Militairen die in het conflictgebied aanwezig waren, kunnen in dit geval mogelijk weinig sympathie opbrengen voor de mentale problemen van de dronepiloten. In de interviews zei een voormalig beeldanalist hierover:

*‘Zij (de mariniers, red.) worden beschoten en er worden constant mortieren naar hen toegegooid. Dus ik denk dat het erg moeilijk was voor hen om enige sympathie voor ons te hebben, omdat wij duidelijk niet in dezelfde ellende zaten als zij. Aan het einde van de dag, konden wij nog steeds naar huis gaan en slapen in een comfortabel bed, zonder angst om in onze slaap te worden gedood door een bom.’*

Een Nederlandse respondent onderstreepte dit argument en zei dat er altijd al een stigma bestond tegenover militairen die zich ver van het slagveld bevonden, maar alsnog psychosociale last ervoeren. Hij refereerde daarbij naar de Tweede Wereldoorlog. Toentertijd zagen militairen aan het front hun collega's die niet aan het front waren als lafaards.

Gelukkig groeit in de laatste jaren de aandacht voor mentale gezondheidsproblemen, hoewel het niveau hiervan per land verschilt. De respondenten uit de Verenigde Staten en Israël zien in hun land nog een lange weg te gaan, waarbij de respondent uit Israël het volgende opmerkte:

*‘Het (aandacht voor de psychosociale impact, red.) is iets wat nog niet erg geïmplementeerd is. Ik denk dat het nog steeds iets is waarop een taboe ligt, omdat het erg moeilijk is voor het leger om te zeggen: “Oké, we zijn het verstand van mensen aan het verkloten en het is onze schuld.” Het is erg lastig (voor het leger, red.) om te zeggen: “Het is onze schuld. Wij nemen de verantwoordelijkheid voor het verwoesten van iemands mentale gezondheid.”’*

Daarentegen zijn de respondenten uit Nederland optimistisch. Zij stellen dat er binnen de Nederlandse krijgsmacht mogelijkheden bestaan om over mentale problemen te praten en dit zelfs wordt gestimuleerd. Helaas neemt dit de zelf-stigmatisering nog niet weg. Dit komt neer op het dilemma tussen enerzijds de militaire cultuur waarin van iemand wordt verwacht sterk te zijn, en anderzijds de verwachting dat een militair

zich ook kwetsbaar zou moeten opstellen en zijn of haar mentale gezondheidsproblemen deelt.

Dit spanningsveld tussen kwetsbaarheid en kracht benadrukt het belang van het begrijpen van de oorzaken achter mentale gezondheidsproblemen. Het beeld dat dronepiloten vanachter hun schermen opereren met een ‘videogame-mentaliteit’, zal plaats moeten maken voor een besef van de emotionele en morele complexiteit die achter elke ‘klik’ schuilgaat.

---

**Ayla Molenkamp** - Criminoloog gespecialiseerd in internationale misdrijven, en werkt als coördinator Post Academisch Onderwijs bij het Instituut Defensie Leergangen.

## NOTEN

1. Alston, P. (2010, May). Report of the special rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Philip Alston: Addendum. United Nations. [digitallibrary.un.org/record/685887](https://digitallibrary.un.org/record/685887)
2. Hijazi, A., Ferguson, C. J., Richard Ferraro, F., Hall, H., Hovee, M., & Wilcox, S. (2017). Psychological dimensions of drone warfare. *Current Psychology*, 38(5), 1285–1296. [doi.org/10.1007/s12144-017-9684-7](https://doi.org/10.1007/s12144-017-9684-7)
3. Asaro, P. M. (2013). The labor of surveillance and bureaucratized killing: New subjectivities of Military drone operators. *Social Semiotics*, 23(2), 196–224. [doi.org/10.1080/10350330.2013.777591](https://doi.org/10.1080/10350330.2013.777591)
4. Bentley M. (2018). Fetishised data: Counterterrorism, drone warfare and pilot testimony. *Critical Studies on Terrorism*, 11(1), 88–110. Crossref
5. Zeev, B. D., Corrigan, P. W., Britt, T. W., & Langford, L. (2012). Stigma of mental illness and service use in the military. *Journal of Mental Health*, 21(3), 264–273. [doi.org/10.3109/09638237.2011.621468](https://doi.org/10.3109/09638237.2011.621468)

## FOTO'S

Deze bijdrage is gebaseerd op het artikel dat Molenkamp samen met Maartje Weerdesteijn en Alette Smeulers heeft geschreven: Molenkamp, A., Weerdesteijn, M., & Smeulers, A. (2024). A Playstation Mentality to Killing? Adverse Psychological Consequences in Drone Pilots and the Stigmatization thereof in the Military. *Armed Forces And Society*. [doi.org/10.1177/0095327x241236221](https://doi.org/10.1177/0095327x241236221)

Een VirtualReality (VR) bril en belevingscabine om terug te gaan naar een traumatische herinnering. Het lijkt overweldigend, maar stap voor stap worden militairen en veteranen hierbij begeleid in een nieuwe therapie van het Expertisecentrum van de Militaire Geestelijke Gezondheidszorg (MGGZ). De MGGZ is een onderdeel van het ministerie van Defensie waar zowel zorg als onderzoek naar mentale gezondheid van militairen en veteranen plaatsvindt.

VR-therapieën zijn niet nieuw, zo worden vlieg angst en angst voor spinnen al een tijd met succes behandeld met behulp van een VR-bril. En in de Verenigde Staten worden ook virtuele scenario's van Irak en Afghanistan ingezet als exposure-behandeling voor getraumatiseerde militairen. Bij een exposure-behandeling is het doel de angst voor een traumatische herinnering te laten zakken door herhaaldelijke blootstelling. In Nederland bestaat met 3MDR al een traumatherapie waarbij cliënten in een virtuele omgeving naar hun eigen foto 'toelopen' op een loopband die ook in de behandelkamer staat. Maar een immersieve versie met VR-bril en elementen als geluiden, geuren, warmte en wind is nieuw, vandaar dat we nu onderzoek doen naar deze behandeling, die we IMMERSE (onderdompeling) genoemd hebben.

Hoe ziet het traject eruit als je behandeld wordt met IMMERSE? Allereerst vinden er twee voorbereidings-sessies met je behandelaar plaats. Hierin vertelt deze je meer over de behandeling, wordt de traumageschiedenis besproken en worden er foto's, video's en muziek geselecteerd die doen terugdenken aan de traumatische herinnering. Ook wordt er een 'oefensessie' in virtual reality gedaan, waarbij een positieve herinnering (hobby of vakantie) besproken wordt met de behandelaar.

Na deze voorbereiding begint de VR-behandeling zelf. Je gaat samen met je behandelaar aan de slag met de foto's, video's en muziek die doen terugdenken aan het trauma. Een sessie begint altijd met een warming-up muzieknummer die je zelf aanzet via de virtuele radio. Deze muziek doet terugdenken aan het trauma, bijvoorbeeld een nummer wat in de tijd rondom de uitzending veel op de radio was. Daarna wordt het virtuele foto-boek geopend, waarin een foto aangewezen kan worden en vergroot tot het als een bioscoopscherm voor je staat. Dit kan bijvoorbeeld een foto van een uitgebrand voertuig in Afghanistan zijn.

Samen met de behandelaar bespreek je de gebeurtenis waar de foto je aan doet denken. Doordat in de bril oogbewegingen kunnen worden gemeten, weet de behandelaar waar je juist wel en niet naar kijkt op de foto. Oogknippers, hartslag en ademhaling worden gemeten om te bepalen hoe hoog je in de spanning zit. De behandelaar kan achter de computer ervoor kiezen om geuren, geluiden, warmte of wind toe te voegen. De geur van rook bij de foto en de warmtepanelen geven nog meer het gevoel dat je weer in Afghanistan bent.



## IMMERSE met de VR-bril terug naar trauma



*Traumabehandeling met Virtual Reality.*

Na het bespreken van elke foto wordt er een ronde virtueel Tetris gespeeld, voor afleiding en te helpen met het belasten van het werkgeheugen. Aan het einde van de sessie is een cooling-down muzieknummer te horen die je weer terug in het hier en nu brengt. Na de VR-behandeling volgen één tot drie integratiesessies met je behandelaar om te reflecteren en te zorgen dat de effecten op de lange-termijn aanwezig blijven.

Op dit moment zijn we op de MGGZ bezig met een haalbaarheids- en acceptatiestudie naar IMMERSE bij traumabehandeling. Tot nu toe wordt de therapie door zowel de eerste cliënten als behandelaren goed geaccepteerd. De klinische resultaten zijn dit najaar bekend.

---

**Bastiaan Bruinsma** – Senior onderzoeker bij het Expertisecentrum Militaire Geestelijke Gezondheidszorg (MGGZ).



*In dit essay beschrijft klinisch psycholoog Jackie June ter Heide hoe belangrijk het is om getroffenen te herinneren: want er moet een plaats zijn waar al het lijden, groot en klein, gezien of ongezien, wordt vastgelegd en nooit vergeten.*



Jackie June ter Heide

Essay over vergeten getroffenen

# De vlieg, de spin en het universum

Jackie June ter Heide

In de bibliotheek van ons Zweedse vakantiehuisje trof ik een oude liefde: *Shosha* van Isaac Bashevis Singer. Singer is een Nobelprijswinnaar die wellicht niet veel meer gelezen wordt, maar in mijn tienertijd verslond ik zijn boeken over het Asjkenazische Jodendom van vóór de Tweede Wereldoorlog en over de nasleep van die oorlog voor de Joodse overlevenden en emigrés. *Shosha* gaat over de liefde tussen de beginnende schrijver Aaron Greidinger, een alter ego van Singer, en zijn kinderlijke buurmeisje Shosha dat de oorlog niet overleeft. Bladerend door het boek belandde ik bij de epiloog, waarin Aaron en zijn vriend Haiml zich na de oorlog afvragen waar alles is gebleven: de jaren, de vrienden. Ze zijn hen ontglipt. Er moet een plaats zijn, zegt Haiml:

*There must be a place somewhere where everything is preserved, inscribed down to the smallest detail. Let us say that a fly has fallen into a spiderweb and the spider has sucked her dry. This is a fact of the universe and such a fact cannot be forgotten. If such a fact should be forgotten, it would create a blemish in the universe.*

Lijden mag niet vergeten worden, dat is wat Haiml zegt. Dat is ontoelaatbaar, ondenkbaar, wellicht onverdraaglijk.

Voor Singer moet dit een persoonlijk thema geweest zijn. Geëmigreerd vanuit Polen naar de Verenigde Staten in 1935, maakte hij de oorlog niet mee. De wereld die hij achterliet – van rabbi's en intellectuelen, jeugdliefdes en minnaressen – ging verloren en naar het lot van omgekomen familieleden en vrienden kon hij slechts gissen. Hoe kun je schrijven over hun lijden als je er geen getuige van bent geweest? Hoe kun je je er een voorstelling van maken? "The writers will write," schreef hij, "but they'll get everything topsy-turvy."

Het thema uit de epiloog van *Shosha* deed me denken aan een ander boek dat ik onlangs las: *Sonderbehandlung* van Filip Müller, dat in 2023 in een Nederlandse vertaling verscheen. Anders dan Singer was Müller een holocaustoverlevende en een belangrijke getuige van de gruwelen van Auschwitz, waar hij als jonge man deel uitmaakte van het Sonderkommando – de groep gevangenen die ingezet werd om de vermoorde slachtoffers te ontkleden, verslepen en verbranden. De leden van het

Sonderkommando waren, zo beschrijft Müller, *Geheimnis-träger*, oftewel dragers van het geheim van de uitroeiing van de Joden. Er was de nazi's dan ook veel aan gelegen om zo weinig mogelijk leden van het Kommando in leven te laten. In de jaren '70 stelde Müller met veel moeite zijn getuigenis op schrift.

In het relaas van Müller komen eindeloze rijen slachtoffers voorbij. Sommige met naam en toenaam, zoals de diepgelovige Fischl die bleef vertrouwen op de hulp van God; sommige naamloos maar in detail, zoals de vrouw die in het voorportaal van de gaskamer een wapen wist te bemachtigen en een SS'er doodschoot. Maar vele slachtoffers blijven zonder naam en details: 'de mensen', 'de kinderen'.

De opdracht die Singer en Müller zich stelden, dat het lijden niet vergeten mag worden maar bewaard moet blijven "down to the smallest detail" is per definitie onuitvoerbaar. Meteen na het aanhoren van de monoloog van Haiml geeft Aaron toe dat hij vergeten is dat ze het hier eerder over hebben gehad. Hij is gedoemd te falen in het onthouden van de dingen die ertoe doen. Müller gaf direct na de oorlog aan dat hij niet in staat was tot een gedetailleerde getuigenis: "Het is veel te veel, en zo gruwelijk dat de meesten het helemaal niet zouden geloven." Onthouden is moeilijk en als het lukt, zo ongelooflijk pijnlijk.

Vandaar dat Singer uitwijkt naar een metafysische oplossing. Er moet een plaats zijn waar al het lijden, groot en klein, gezien of ongezien, wordt vastgelegd en nooit vergeten. Waar die plaats is blijft ongewis. Maar waar mensen – schrijvers, overlevenden, achterblijvers – falen, valt de verantwoordelijkheid hiervoor toe aan het universum zelf. Aan God zelf, zou je kunnen zeggen.

Er is in de holocaustliteratuur veel geschreven over de worsteling met God. Müller beschrijft de dagelijkse routine van zijn ploeggenoot Fischl, die 's ochtends als eerste opstond, de gebedsriem ombond en bad. Het *Sjachres* (ochtendgebed) moet dat zijn geweest: "Gezegend Gij, Heere onze God en God van Onze Vaderen, (...) grote, machtige en ontzagwekkende God..." Maar tegenover de gelovige Fischl stonden talloze gevangenen die in het licht van alle gruwelijkheden hun geloof in God verloren waren. Hoe konden ze vertrouwen op een God die dit alles liet gebeuren? "Er is geen God," citeert Müller een medegevangene, "en als die wel bestond, is het een rund en een gore schoft."

Singer lijkt zich daar niet bij neer te kunnen leggen. Hij zoekt een leven na Auschwitz, een leven waarin ruimte is voor God, waarin God een taak heeft waarin God niet verzaakt. In zijn epiloog gaat het niet om de vraag waarom dit alles heeft plaatsgevonden, waarom God

niet ingegrepen heeft – het gaat om de vraag hoe dit alles onthouden kan worden, bewaard, beschreven tot in het kleinste detail. Het gaat Singer niet om de almachtige God die al dan niet gehandeld heeft, het gaat hem om de alwetende God die alles ziet en alles hoort.

Toen ik eens door de Sinai woestijn reisde waar 's nachts de sterren als kantwerk aan de hemel lagen, vertelden de bedoeïenen het volgende verhaal. God heeft vele namen. Honderd, om precies te zijn. Wij mensen kennen er negenennegentig. Die namen beschrijven Gods eigenschappen: de Barmhartige bijvoorbeeld, de Trooster, de Geduldige. Waarom glimlacht de kameel? Die kent de honderdste naam van God.

Misschien kende Singer, die het leven met mildheid bezag en de mensen met vriendelijkheid, net als de kameel de honderdste naam van God. Misschien is die naam 'de Nooit Vergetende'.

## II

Wat mij altijd gefascineerd heeft is het verband tussen moraal en reinheid (*cleanliness* zeggen de Engelsen, wat zich slecht laat vertalen als schoonheid) in onze taal en in ons brein. Onschuldigen, zoals kinderen, worden afgeschilderd als rein en puur. Hen treft geen blaam, wat zoveel wil zeggen als: zij zijn smetteloos. Schuldigen worden gezien als vies, er kleeft schuld aan hen. Bij veel gewelddadige gebeurtenissen is er aanvankelijk inderdaad sprake van klevende substanties: bloed, tranen, sperma. Er belandt iets op het lichaam dat daar niet hoort. Maar vervolgens, wanneer de wonden zijn verbonden, de tranen zijn gedroogd, het sperma weggespoeld, kan het gevoel vies te zijn blijven hangen, zowel bij de dader als het slachtoffer. Een fameus voorbeeld is Shakespeares Lady MacBeth, die koortsachtig haar handen blijft wassen na de moord op koning Duncan. Maar ook slachtoffers van seksueel geweld kunnen zich eindeloos wassen vanuit het gevoel vies te zijn en schuldig te zijn aan een daad die ze niet hebben kunnen voorkomen. Wanneer er dus, zoals in de epiloog van *Shosha*, sprake is van een smet, kun je ervanuit gaan dat er een morele grens overschreden is. "If such a fact should be forgotten, it would create a blemish in the universe." Als lijden wordt vergeten, al is het maar dat van een vlieg, dan wordt het universum daar een beetje viezer van. Dan heeft het universum schuld. Voor mensen geldt dat net zo goed als voor het universum. Elkaars lijden onthouden is niet iets dat mooi meegenomen is, dat je een beetje erbij doet, het is een morele plicht.

Mijn patiënten ervaren het net zo. Ik werk met getrau-

matiseerde politiemensen die betrokken zijn geweest bij kwesties van leven en dood. Ze proberen een kind te redden uit het water of een chauffeur uit een brandende auto. Soms lukt het, soms niet. Dan volgt er eindeloos zelfverwijt en een nooit aflatende morele plicht. Een patiënt van mij, oud-politieman, omschreef het als volgt:

*Ik kan op een of andere manier bijna geen afscheid nemen van die plaatjes, ik moet die voor mezelf onthouden. Het is bijna een dwangmatig iets dat zegt van: dat mag je nooit vergeten. Ik moet die pijn en die emoties gewoon binnenhouden, bewaren, die horen bij dat moment. Jij bent de laatste die die mensen in leven gezien heeft, jij bent erbij geweest, dat mag je nooit vergeten.*

Mijn patiënt is een plek geworden, "a place somewhere, where everything is preserved."

Wat is dat toch, die morele plicht om andermans lijden te onthouden, waarom voelen mensen dat zo sterk? Volgens de *Moral Foundations Theory* van de Amerikaanse psycholoog Jonathan Haidt rusten al onze morele overtuigingen op vijf pijlers: zorgzaamheid, eerlijkheid, trouw, autoriteit en heiligheid. Los van tijd en plaats geloven we allemaal, in meer of mindere mate, dat het goed is om voor elkaar te zorgen, om onze hulpbronnen eerlijk met elkaar te delen, om bij elkaar te blijven, om leiding te geven of te gehoorzamen, en om elkaars leven en lichaam te respecteren. Dat geldt vooral voor de mensen die bij ons horen, uiteraard, voor onze familieleden, groepsgenoten, soortgenoten. Voor de mensen buiten onze groep geldt in tijden van oorlog en conflict het tegenovergestelde: we willen hen schaden, onteigenen, uitstoten, vernederen en besmeuren. Zij hebben onze zorg en respect niet verdiend. Ook dat is een morele overtuiging, die we zoveel mogelijk proberen te betweten met wetten en regels.

De morele plicht om andermans lijden te onthouden staat niet in het rijtje van Haidt. Toch lijkt die onderliggend aan de vijf pijlers. Als je een ander en diens behoeften niet in je hoofd kunt houden, hoe kun je dan moreel juist handelen? Dan word je een 'na mij de zondvloed' roepende egoïst die de behoeften van anderen negeert, zijn eigen gang gaat en anderen inwisselt en gebruikt. Of in ieder geval – minder extreem gedacht – maakt het je onbetrouwbaar en onvoorspelbaar. Het vermogen om een ander in je hoofd te houden wordt door psychologen objectconstantie genoemd. Het is een vermogen waarmee we niet geboren worden, maar dat we verwerven door stabiel, voorspelbaar contact met hechtingsfiguren. Wanneer we als baby en peuter steeds maar weer, op vaste momenten, dat vrien-

delijke, geanimeerde gezicht voor ons zien, leren we dat gezicht te verwachten en leren we uiteindelijk dat dat gezicht wel weer zal verschijnen, ook wanneer het even afwezig is. Het vermogen om een ander in ons hoofd te houden houdt onze relaties stabiel.

Het ingewikkelde bij mijn patiënt is: hij spreekt dat vermogen als het ware té sterk aan. Het feit dat je anderen in je hoofd kunt houden, betekent niet dat je dat ook de hele tijd moet doen. Sterker nog, het is heel gezond om zo nu en dan de anderen te vergeten en alleen maar aan jezelf te denken. Een deel van mijn werk bestaat er dan ook uit met patiënten te verkennen hoe de boel in balans kan zijn. Er mag een plek in je hoofd zijn waar je bewaart wat je gezien hebt, maar daarnaast moet er een plek in je hoofd zijn waar het draait om jou. Je mag plek hebben, maar je moet geen plek zijn.

Of misschien moet ik het anders zeggen, Rutger Kopland indachtig. De dichter Kopland was ook kinderpsychiater dus objectconstantie was, naast taal, zeg maar echt zijn ding.

*Ga nu maar liggen liefste in de tuin, de lege plekken in het hoge gras, ik heb altijd gewild dat ik dat was, een lege plek voor iemand, om te blijven.*

Je mag wel een plek zijn, maar dan met name voor je geliefden. Je houdt het een beetje exclusief. Voor al die anderen wier lijden je hebt gezien, mag je plek hebben. Maar een beperkte plek, want anders krijg je het zo druk als oud-politieagent, dan wordt het allemaal zo veel.

---

Jackie June ter Heide - Klinisch psycholoog en senior onderzoeker bij ARQ Centrum<sup>45</sup>, en student aan de Schrijversvakschool.

## REFERENTIES

- Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S. P., & Ditto, P. H. (2013). Chapter two – Moral Foundations Theory: The pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55-130. [doi.org/10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4](https://doi.org/10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4)
- Kopland, R. (1975). *Een lege plek om te blijven*. Van Oorschot.
- Müller, F. (2023). *Sonderbehandlung: Mijn jaren in de crematoria en gaskamers van Auschwitz*. Querido.
- Singer, I. B. (1978). *Shosha*. Farrar, Straus and Giroux.





Het overkwam me in De Vonk, begin jaren 2000, de behandellocatie van Centrum'45 voor vluchtelingen en asielzoekers in Noordwijkerhout. Ik werkte er als therapeut. Vluchtelingen: een complexe doelgroep, bestaande uit mensen met littekens, met meervoudige klachten, taalbarrières die de communicatie bemoeilijken, onzekerheden rond de verblijfsvergunning of werk, rond wonen en toekomstmogelijkheden. Op een ochtend zou ik voor een intakegesprek een jongeman ontvangen die afkomstig was uit Bosnië-Herzegovina. Kort voor de geplande aanvangstijd kreeg ik van de receptie het bericht dat de tolk had afgebeld. De jongeman was inmiddels gearriveerd en zat in de wachtkamer. Wat te doen?

## Een van mijn zwaarste gesprekken

Volgens mijn gegevens verbleef hij in Drenthe. Ik kon hem toch niet zomaar vanuit Noordwijkerhout terugsturen? Ik haalde hem op en nam me voor zo goed en zo kwaad als het ging de situatie uit te leggen en een nieuwe afspraak te maken. Dat ging eenvoudiger dan verwacht, want hij bleek naast Servo-Kroatisch ook Duits te spreken. Nu is Duits een van de twee talen die ik van huis uit kende, dus dat leek het probleem op te lossen.

Het was een van de zwaarste gesprekken die ik ooit gevoerd heb. Het was niet zo dat ik hem niet begreep of dat ik fouten heb gemaakt. Het was ook niet zo dat hij moeite had met vertellen. Niet meer of minder dan anderen dat hebben. Wat er gebeurde was dat hij zijn verhaal verwoordde in een taal die bij mijn eigen kindertijd hoorde. Dit verhaal, over de problemen waar hij op dat moment mee kampte, zijn geschiedenis van vervolging, opsluiting en marteling tijdens de oorlog, de vlucht naar Nederland, het gemis van zijn familie... Het is een verhaal waarvan de kleinste details me zijn bijgebleven.

Later heb ik veel nagedacht over deze ervaring. Een centraal thema binnen de psychotherapie is hoe om te gaan met afstand en nabijheid. Een gevleugelde uitdrukking is dan: maximale nabijheid met behoud van distantie. Die afstand tussen de patiënt en mij - de verschillen in taalbeheersing, professionele vaardigheden, cognitieve mogelijkheden - heb ik lang gezien als een nadeel, een soort scherm dat verhinderde hem echt te kunnen begrijpen. Lang gingen mijn gedachten daarbij vooral uit naar de patiënt. Die komt terecht in een asymmetrische relatie in termen van doelen, behoeften, macht en mogelijkheden. Een therapeut dient daar behoedzaam en zorgvuldig mee om te gaan. Goed luisteren met empathie helpt daarbij.

Dit gesprek, in het Duits, werd een leermoment. Ik ging anders kijken naar wat ikzelf nodig had (en heb) om professioneel te kunnen luisteren. Die vorm van luisteren is meer dan letterlijk verstaan en meer dan een empathisch vermogen om de afstand te verminderen. Het is zelfs iets anders. Afstand betekent ruimte en die ruimte kun je op een professionele manier gebruiken. Zoals met de lens in een camera kan de therapeut in- en uitzoomen op het verhaal van de patiënt. Op die bewuste ochtend was het veel moeilijker dan anders om alles wat ik voor me zag, scherp te stellen.

Het beeld van zo'n lens maakt het mogelijk van onze ervaringen te leren en in ons vak te groeien. Dan kunnen we onze eigen inbreng in zo'n gesprek evalueren en bespreken met collega's. Bovendien kunnen we op die manier ook beter focussen op de patiënt als gesprekspartner, inclusief diens veerkracht en toekomstperspectief.

---

**Jeannette Lely** - Gepensioneerd psychotherapeut, gepromoveerd op traumabehandeling bij ouderen en actief als auteur, reviewer en presentator.

## Een adres

De geschiedenis van de Joodse onderduik

*Michal Citroen*

ALFABET UITGEVERS 2024, 608 PAGINA'S, ISBN 9789021340920

Meer dan 25.000 Nederlandse Joden doken in de Tweede Wereldoorlog onder, ze moesten op zoek naar 'een adres'. De vader van historicus en auteur Michal Citroen was een van hen. Deze adressen waren levensreddend voor hen die, ondanks alle dwang, oproepen voor deportatie wilden negeren.

In dit boek beschrijft Michal Citroen hun geschiedenis aan de hand van dagboeken, getuigenissen, gesprekken en historische werken.



## Tewerkgesteld

Getuigenissen van de Arbeitseinsatz

*Renske Krimp-Schraven*

UITGEVERIJ BOOM 2024, 260 PAGINA'S, ISBN 9789024464913

Meer dan een half miljoen Nederlandse mannen hebben tijdens de Tweede Wereldoorlog als dwangarbeider gewerkt voor nazi-Duitsland. Veel van deze tewerkgestelden hebben dit een lange tijd verzwegen, omdat ze door de samenleving veelal als landverraders werden gezien (ze hebben tenslotte voor 'de vijand' gewerkt). Historicus Renske Krimp-Schraven sprak tientallen tewerkgestelden en las honderden dagboeken en memoires. Samengebracht in dit boek komt naar voren hoe de Nederlandse samenleving en de mannen zelf met deze pijnlijke geschiedenis zijn omgegaan.



## Zwijgende vaders

Het onbekende verhaal van de dwangarbeid

*Tim Overdiek*

UITGEVERIJ VANWIJLAND 2024, 192 PAGINA'S, ISBN 9789077285619

De vader van Tim Overdiek was dwangarbeider, tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij gedwongen om in Duitsland te werken. Tot zijn dood weigerde hij over deze tijd te praten. In dit boek reconstrueert Overdiek de lotgevallen van zijn vader en de mensen om hem heen, die in 1943 uit Tilburg naar een fabriek in Krefeld vertrokken. Vragen als: had hij niet kunnen onderduiken? Was hij vrijwillig naar nazi-Duitsland gegaan? Had hij misschien wel sympathie voor de bezetter? begeleidden hem tijdens deze zoektocht.



## Mag ik bij jou?

Omgaan met een trauma

*Elisa van Ee*

UITGEVERIJ PROMETHEUS 2024, 208 PAGINA'S, ISBN 9789044655384

Aan de hand van verschillende thema's onderzoekt Van Ee waarom het zo belangrijk is om er na traumatische ervaringen voor elkaar te zijn, maar waarom het juist zo moeilijk kan zijn om de ander te bereiken of toe te laten en wat je daaraan kan doen. In het boek staan verschillende tips. Van het maken van een dagboek, tot een zelfzorgplan en het maken van een collage 'vol vertrouwen'. De rode draad is dat sociale relaties enorm belangrijk zijn: de steun van anderen draagt bij aan het herstel van trauma's.



---

## Mentaliseren met gezinnen en partners

Een praktische basis in MBT-F

*Lidewij Gerits*

UITGEVERIJ SWP 2024, 240 PAGINA'S, ISBN 9789085601845

Gezinsdynamieken kunnen zich soms generatie op generatie herhalen. Onze hechtingsgeschiedenis en de ontwikkeling van ons mentaliserende vermogen zijn noodzakelijk om veilige, wederkerige relaties te kunnen opbouwen. Het behandelmodel MBT-F (Mentalization Based Treatment for Families) geeft handvatten aan de behandelaar en begeleider die werkt met (complexe) gezinnen en partners. Aan de hand van vele voorbeelden worden theoretische concepten uitgelegd en krijgt de lezer inzicht in de belangrijkste interventieprincipes.



---

## Ik vraag dit voor een vriend(in)

123 vragen over seksueel misbruik

*Iva Bicanic, Miranda Freriks & Esther Verhees*

UITGEVERIJ MENS! 2024, 296 PAGINA'S, ISBN 9789463160766

De antwoorden in het boek zijn toegespitst op volwassenen die zelf als kind seksueel misbruik meemaakten. Maar ook voor naasten die meer willen begrijpen over de impact van misbruik is dit een informatief boek. Naast PTSS gaat het boek ook in op andere gevolgen van seksueel misbruik, zoals (gebrek aan) vertrouwen, eenzaamheid, schuld- en schaamtegevoelens, of de connectie met je lichaam, en vooral de erkenning van het misbruik.



---

## Research Handbook of Children and Armed Conflict

*Myriam Denov, Maya Fennig (Eds)*

EDWARD ELGAR PUBLISHING 2024, 306 PAGINA'S, ISBN 9781839104800

Dit handboek onderzoekt de invloed op en de nasleep van gewapende conflicten voor kinderen. Het bestaat uit vier delen, met onder meer verhalen uit de eerste hand van de door oorlog getroffen kinderen en jongeren zelf. Daarnaast bevat het empirische onderzoek over hun situatie tijdens en na gewapend geweld. En biedt het conceptuele analyses, naast meer beleidsmatige analyses en juridisch georiënteerde hoofdstukken.



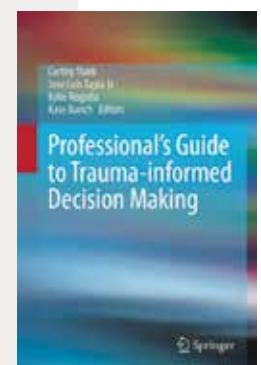
---

## Professional's Guide to Trauma-informed Decision Making

*Cortny Stark, Kylie Rogalla & Kate Bunch (ed)*

SPRINGER 2024, 416 PAGINA'S, ISBN 9783031546259

Dit boek biedt een ethisch besluitvormingskader en wil een kompas zijn om door de complexiteit te navigeren van de impact van trauma, het bevorderen van veerkracht en het bevorderen van de ethische praktijk hierin. De principes bouwen voort op de SAMHSA (2014) conceptualisering van trauma-geïnformeerde zorg.





## Trauma's bij gevluchte kinderen en hun gezinnen

*RINO-Groep (2024)*

In deze aflevering van de RINO Groep Podcast deelt Trudy Mooren haar ervaringen en inzichten over de complexe aard van trauma's bij vluchtelingenkinderen en de uitdagingen die ze tegenkomen in hun herstel. En hoe therapieën zoals EMDR en narratieve exposure therapie kinderen helpen hun verhalen te vertellen en te verwerken, wat cruciaal is voor hun herstel.



## Intergenerationeel Trauma: Het Achtste Leven

*Theater Oostpool (2024)*

De podcast gaat over het achterliggend thema van het boek *Het Achtste Leven* (Nino Haratischwili, uitgeverij Atlas Contact): het wandkleed van intergenerationale effecten. Hoe hebben keuzes en gebeurtenissen van mensen invloed op de volgende generaties? Hoe verweven de draden van alle verschillende levens zich met elkaar? En hoe kunnen we voorkomen dat volgende generaties lijden onder de keuzes en gebeurtenissen van hun ouders, grootouders of overgrootouders?



## De echo van MH17

Documentaireserie en podcast over blijvende impact van vliegcrash MH17

*KRO-NCRV (2024)*

Op 17 juli 2024 is het tien jaar geleden dat vlucht MH17 boven Oekraïne werd neergehaald. In KRO-NCRV's documentaireserie *De echo van MH17* vertellen nabestaanden en betrokken professionals in vier afleveringen hun verhaal. Hierin gaan zij terug naar de sleutelmomenten van de afgelopen tien jaar, zoals de paniek en chaos in de eerste dagen, de moeizame repatriëring van de lichamen en de lange, moeizame weg naar het strafproces. Te zien vanaf maandag 15 juli dagelijks om 22.10 uur op NPO 2.

Naast de documentaire brengt KRO-NCRV ook een bijbehorende vierdelige gelijknamige podcastserie uit. Journalist Herman van der Zandt reist langs vier betekenisvolle MH17 locaties. Aan bod komen thema's als de rol van de media, identificatie van slachtoffers, afscheid, rouwverwerking en de rechtspraak.



## De postkoloniale podcast

*Universiteit Leiden (2022)*

In *De postkoloniale podcast* gaan Rick Honings en Coen van 't Veer van de Universiteit Leiden in gesprek met prominente onderzoekers en schrijvers over hun werk in relatie tot het koloniale verleden. Centraal staat de vraag in hoeverre het onderzoek naar (post)koloniale literatuur kan bijdragen aan de verwerking van het koloniale verleden.





# NtVP

Nederlandstalige Vereniging  
voor Psychotrauma

CONGRES



# CONGRES SPECIAL Van verandering naar ontwikkeling

Op donderdag 29 februari 2024 vond het Jaarcongres van de NtVP plaats met als thema **Trauma in een veranderende wereld**: twee kanten van de medaille. De locatie was Antropia; een cultuur- en congrescentrum centraal gelegen te Driebergen-Zeist.

Veranderingen in de wereld stellen het psychotrauma vakgebied voor diverse uitdagingen doordat zij een (groot) deel van de bevolking blootstellen aan potentieel schokkende gebeurtenissen. Voorbeelden zijn de impact van klimaatverandering, toenemende vluchtelingenstromen en conflicten en sociale media die zorgen voor nieuwe risico's op blootstelling aan trauma. Anderzijds bieden bijvoorbeeld technologische ontwikkelingen nieuwe kansen om langdurige klachten na schokkende gebeurtenissen waar mogelijk te voorkomen en effectief te behandelen, brengen onderzoekstechnologieën als machine learning steeds nieuwe mogelijkheden en zien we maatschappelijke ontwikkelingen die de openheid en erkenning na trauma doen veranderen.

Tijdens het NtVP Jaarcongres '24 stonden deze uitdagingen en kansen in een veranderende wereld centraal. Het werd een inspirerende dag voor professionals op het gebied van psychotrauma. Het programma omvatte keynote sprekers,

masterclasses, workshops en ruimte voor (jonge) professionals om hun werk te presenteren met daarnaast volop gelegenheid om elkaar te ontmoeten.

Keynote spreker Iris Engelhard vertelde over de klinische relevantie van de veranderende conceptualisatie van trauma. Charles Agyemang sprak vervolgens in zijn keynote over uitdagingen die ontstaan door migratiestromen in Europa en mogelijke oplossingen hiervoor.

Als terugblik op het congres leest u in dit katern een extra lang dubbelinterview met deze twee onderzoekers. Samen delen zij hun blik op de veranderende wereld en komen ze tot adviezen voor de toekomst.



EEN DUBBELINTERVIEW MET KEYNOTE SPREKERS  
CHARLES AGYEMANG EN IRIS ENGELHARD

# Trauma in een veranderende wereld

Door Sophie van Leeuwen,  
Psycholoog bij Youz en communicatiemedewerker bij de NtVP



**Charles, jouw onderzoek richt zich op de rol van migratie in de fysieke en mentale gezondheid. Welke rol speelt psychotrauma hierin?**

**Charles:** 'Als je kijkt naar de populatie waarmee ik werk, zie je dat psychotrauma erg belangrijk is. Veel migranten hebben veel meegemaakt. Dat begint al in het thuisland, maar zeker ook tijdens de migratie zelf. Het achterlaten van geliefden en de tocht naar Nederland kan zeer heftig of zelfs traumatisch zijn. En zodra ze in het nieuwe land aankomen, moeten ze een plek vinden om zich te vestigen. Deze mensen hebben veelal geen officiële status en dat geeft stress. Daarnaast zijn migranten vaak kostwinnaar voor achterblijvers in het land van herkomst. Deze verschillende stressoren hebben invloed op zowel de fysieke als de mentale gezondheid van migranten. We zien naast psychische problemen dat er in migrantengroepen in Nederland bijvoorbeeld meer hart- en vaatziekten en type-2-diabetes voorkomen in vergelijking tot mensen die in Nederland zijn geboren en mensen met dezelfde etnische achtergrond die niet zijn gemigreerd<sup>1,2</sup>. Het is lastig om te zeggen welk deel

van dit verschil kan worden verklaard door psychotrauma, maar het is aannemelijk dat stress hier een rol in speelt. Daarnaast zien we dat deze populatie ondanks de aanwezigheid van psychische klachten minder toegang heeft tot geestelijke gezondheidszorg. Dat heeft te maken met de complexiteit van het zorgsysteem, maar bijvoorbeeld ook door taalbarrières en andere opvattingen over klachten. Daardoor blijven traumagerelateerde klachten bij deze mensen vaak onbehandeld.'

**Iris, jij onderzoekt mechanismen in PTSS en de effectieve mechanismen van traumabehandeling. Is migratie en etnische achtergrond een factor die is meegenomen in deze onderzoeken?**

**Iris:** 'Nee, in de onderzoeken die ik besprak in mijn keynote op het NtVP congres komen deze factoren weinig aan bod. Ik heb laboratorium modellen gebruikt waarin factoren (zoals emotioneel geheugen en behandelcomponenten) worden geïsoleerd om causale verbanden te kunnen aantonen. Dat is een stap die nodig is om na te gaan of en

## Over de NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.

## COLOFON

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep  
Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging  
voor Psychotrauma.

Redactie NtVP Katern: Sophie van Leeuwen &  
Janne Punske-Hoogervorst  
Contact: [communicatie@ntvp.nl](mailto:communicatie@ntvp.nl)  
© NtVP 2024





hoe bepaalde onderdelen van een behandeling werken. Een volgende stap is om dit onderzoek uit te voeren in verschillende populaties. We weten al wel dat er overeenkomsten zijn tussen de relevantie van intrusieve herinneringen bij inwoners van verschillende landen, bijvoorbeeld uit studies waarin symptoom netwerken zijn gemaakt<sup>3</sup>. Om te onderzoeken of onze bevindingen ook standhouden in andere bevolkingsgroepen zijn multilab studies nodig.'

### Wat weten we van de gezondheidswinst die effectieve traumabehandeling kan opleveren, specifiek gezien in migrantengroepen?

**Charles:** 'Uit de literatuur is al het een en ander bekend over effectiviteit van behandelingen bij deze groepen. Onderzoek van bijvoorbeeld Marit Sijbrandij laat positieve resultaten zien. Een mooie ontwikkeling is het STRENGTHS consortium, dat als doel heeft om schaalbare interventies te implementeren in vluchtelingengroepen<sup>4</sup>. Ook weten we dat met EMDR de PTSS-klachten in deze groep kunnen afnemen met bijna 28 procent<sup>5</sup>. Dat zijn hoopvolle resultaten en laat zien dat we een verschil kunnen maken als deze interventies worden geïmplementeerd in deze groepen.'

Tegelijkertijd valt er nog veel winst te behalen en moeten we ook kijken naar sociale determinanten die het slaagingspercentage kunnen vergroten. Veel mensen hebben niemand om hun traumatische ervaringen te bespreken. Het is daarom belangrijk om eerst een omgeving te creëren waarin mensen zich veilig voelen om hierover te praten. Taalfactoren zijn hierbij natuurlijk belangrijk. Bijna alle Nederlanders spreken Engels, maar veel migranten spreken gebrekkig Engels. Daarom is het belangrijk om manieren te vinden om te communiceren met deze mensen. Daarnaast moeten we niet alleen nadenken over de behandeling, maar ook; hoe komen deze mensen thuis na een behandeling? Wie kan hen dan opvangen? Zijn er mensen uit de omgeving die steun kunnen bieden? Dit kan soms lastig zijn wanneer mensen hun klachten bijvoorbeeld niet met familie willen bespreken. Een cultuursensitieve en holistische benadering is daarom heel belangrijk om ervoor te zorgen dat deze mensen optimaal kunnen profiteren van bestaande behandelingen.'

### Welke uitdagingen of belemmeringen zien jullie voor het psychotraumaveld?

**Iris:** 'De grootste uitdaging die ik zie is het feit dat veel mensen die traumabehandeling krijgen onvoldoende herstellen. Er is dus veel ruimte voor verbetering. We hebben evidence-based behandelingen, maar voor veel mensen werken ze niet of niet goed genoeg. Een andere uitdaging

sluit aan bij wat Charles eerder noemde. Er zijn veel obstakels die het verspreiden en implementeren van bevindingen uit wetenschappelijk onderzoek verhinderen, waardoor veel mensen niet de juiste behandeling krijgen. Ook hebben we meer schaalbare en misschien ook wel digitale behandelvormen nodig om te kunnen voldoen aan de grote vraag naar behandeling.'

**Charles:** 'Ik werk natuurlijk niet specifiek met psycho-trauma, maar ik sluit me aan bij de punten die Iris noemde. Ik denk dat haar punt van de behoefte aan schaalbare interventies een belangrijke is, maar tegelijkertijd ook weer nieuwe uitdagingen met zich meebrengt op het vlak van cultuursensitief behandelen. Een schaalbare interventie moet niet ontwikkeld worden op basis van de meerderheidsgroep als we willen dat hij ook werkt voor minderheidsgroepen.'

**Iris:** 'Dat is zeker een uitdaging. Ik denk dat het een onderliggend probleem is dat veel onderzoek zich richt op groepen en niet op individuen of specifieke subgroepen. Daardoor weten we niet zo goed wat voor wie werkt. Gelukkig zijn er steeds meer methodologische benaderingen om dit wel te onderzoeken. Dat is denk ik de kant die we op moeten gaan in het wetenschappelijk onderzoek.'

**Charles:** 'Daarnaast denk ik dat de tijd die therapeuten hebben voor een cliënt een grote uitdaging kan zijn. Zeker bij migrantengroepen is er vaak meer tijd nodig om vertrouwen te winnen en de culturele achtergrond te leren begrijpen. Ook sluit het denkkader van waaruit Nederlandse psychologen en artsen trauma behandelen soms niet aan bij de migrantengroepen die hier wonen. Dit wordt mooi geïllustreerd in een Belgische studie waarin therapeuten en de migranten die zij behandelden werden geïnterviewd. De Belgische specialisten bleken klachten te bekijken vanuit een biopsychosociaal referentiekader, terwijl veel Afrikaanse mensen met psychische problemen dit zien vanuit een spirituele benadering; klachten kunnen voortkomen uit het bestaan van kwade geesten die verdreven moeten worden<sup>6</sup>. Je kunt je voorstellen dat een traumabehandeling zoals wij die aanbieden dan niet aansluit bij de verwachtingen en behoeften van de cliënt. Daarom pleit ik ervoor om spirituele leiders van migrantengemeenschappen een belangrijke rol te geven in het adviseren van patiënten en het uitleggen van het Westerse perspectief.'

### Hoe hebben jullie je werkveld zien veranderen in de afgelopen jaren?

**Iris:** 'Ik denk dat er steeds meer transdiagnostische benaderingen ontstaan, wat een mooie ontwikkeling is voor

het veld. Een voorbeeld is dat herbelevingen of intrusies van traumatische ervaringen niet alleen relevant zijn bij PTSS, maar ook bijvoorbeeld bij depressie en bepaalde angststoornissen. Onderzocht wordt of behandelingen effectiever zijn wanneer hier aandacht aan wordt besteed. Ook worden er steeds vaker inzichten van verschillende referentiekaders geïntegreerd. Daarnaast zie ik dat er al veel stappen worden gezet als het gaat om het ontwikkelen van schaalbare interventies. Doordat we werkende mechanismen van effectieve behandelingen (zoals inhibitor leren bij exposure therapie) beter begrijpen, kunnen we behandelmethodes optimaliseren.

Ondanks de ontwikkelingen in het veld, denk ik dat er nog steeds uitdagingen zijn, zoals de grote afstand tussen de wetenschap en de klinische praktijk. Ik hoop dat er in de toekomst meer mensen in beide velden zullen werken om deze brug te slaan.'

**Charles:** 'Ik ben optimistisch gestemd, omdat ik de afgelopen jaren een steeds grotere aandacht waarneem voor diversiteit in zowel de medische wereld als de psychologie. Ik was verheugd dat het Nederlands Instituut voor Psychologen mij onlangs vroeg om over dit onderwerp te praten. Daaraan merk ik dat dit soort thema's belangrijker worden. Het is niet meer het onderwerp dat wordt ondergeschoven, maar er worden actief stappen gezet om psychologen hiervan bewust te maken.

Het valt me op dat de COVID-pandemie de manier waarop we nadenken over migratie en gezondheid drastisch heeft veranderd. We hebben geleerd dat veel minderheidsgroepen hard werden geraakt en op de intensive care belanden. Dat heeft de samenleving veel gekost en was een illustratie voor het feit dat de hele samenleving er baat bij heeft als zorg toegankelijk is voor alle groepen.

Tot slot denk ik dat er ook weer nieuwe uitdagingen zijn ontstaan in het veld door de jaren heen, bijvoorbeeld doordat migranten die op jonge leeftijd naar Nederland kwamen, nu ouder worden. Zeker wanneer ze hier geen familie hebben om op terug te vallen, kan eenzaamheid een groot probleem worden.'

**Iris en Charles:** 'Samen kunnen we concluderen dat de wetenschap ons ver heeft gebracht als het gaat om effectieve traumabehandeling, en dat de oplossing om deze behandelingen nog effectiever te maken deels te vinden is door aan te sluiten bij de gemeenschappen en deels door onderzoeken op een andere manier vorm te geven en te kijken naar effectiviteit bij specifieke groepen. Er is dus vooral veel samenwerking nodig.'

## REFERENTIES

1. Agyemang, C., van Oeffelen, A. A., Norredam, M., Kappelle, L. J., Klijn, C. J., Bots, M. L., ... & Vaartjes, I. (2014). Ethnic disparities in ischemic stroke, intracerebral hemorrhage, and subarachnoid hemorrhage incidence in the Netherlands. *Stroke*, 45(11), 3236-3242.
2. Agyemang, C., Meeks, K., Beune, E., Owusu-Dabo, E., Mockenhaupt, F. P., Addo, J., ... & Stronks, K. (2016). Obesity and type 2 diabetes in sub-Saharan Africans—Is the burden in today's Africa similar to African migrants in Europe? The RODAM study. *BMC medicine*, 14, 1-12.
3. Fried, E.I., Eidhof, M., Palic, S., Costantini, G., Huisman-van Dijk, Hilde M., Bockting, C.L.H., Engelhard, I.M., Armour, C., Nielsen, A.B.S., & Karstoft, K.-I. (2018). Replicability and generalizability of posttraumatic stress disorder (PTSD) networks: A cross-cultural multisite study of PTSD symptoms in four trauma patient samples. *Clinical Psychological Science*, 6, 335-351.
4. Sijbrandij, M., Acarturk, C., Bird, M., Bryant, R. A., Burchert, S., Carswell, K., ... Cuijpers, P. (2017). Strengthening mental health care systems for Syrian refugees in Europe and the Middle East: integrating scalable psychological interventions in eight countries. *European Journal of Psychotraumatology*, 8(sup2).
5. Vignaud, P., Chauliac, N., Contamin, E., Richer, S., Vuillermoz, C., Brunelin, J., & Prieto, N. (2023). Relevance and Feasibility of Group Traumatic Episode Protocol Delivered to Migrants: A Pilot Field Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(7), 5419.
6. Apers, H. (2024). *Explanatory models of mental health: a qualitative study among East-African migrants and Belgian healthcare professionals* (Doctoral dissertation, University of Antwerp). <https://repository.uantwerpen.be/docstore/d:irua:21691>

## DE SPREKERS

Prof. dr. Iris Engelhard is hoogleraar aan Universiteit Utrecht en is verbonden aan Altrecht GGZ. Ze leidt een innovatief onderzoeksprogramma gericht op PTSS en angststoornissen. Ze heeft meer dan 200 publicaties in tijdschriften en klinische handboeken en ontving prestigieuze prijzen en subsidies, waaronder VENI, VIDI en VICI (Talentprogramma NWO).



Iris Engelhard

Prof. dr. Charles Agyemang is hoogleraar mondiale migratie, etniciteit en gezondheid en Principal Investigator bij Amsterdam UMC, Universiteit van Amsterdam; en adjunct-professor aan de Johns Hopkins University School of Medicine, Baltimore, MD, VS. Zijn onderzoek richt zich op etnische ongelijkheid op het gebied van de gezondheidszorg en niet-overdraagbare ziekten in lage- en middeninkomenslanden.



Charles Agyemang





# GOED/FOUT

Naoorlogse  
afrekening

